

СУЧАСНІСТЬ

**А. Форнаро: Поезії — М. Калитовська: Місто без птахів —
У. Самчук: На білому коні — В. Попович: Майстер емалю
— Марія Дольницька — С. Є. Лец: Нові незачісані думки
— І. Майстренко: Спогади про В. Сосюру — М. Прокоп:
«Десателітизація» сателітів і посилений процес «злиття
націй» в СРСР — Р. Олійник: Українське питання на
Кримській конференції 1945 — Критика і бібліографія
— Нотатки.**

5 (53)

ТРАВЕНЬ 1965

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

5 (53)

ТРАВЕНЬ 1965

РІК ВИДАННЯ П'ЯТИЙ

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

АРТУРО ФОРНАРО: ПОЕЗІЇ

Arturo Fornaro

ПРОПОЗИЦІЯ СВІТАНКУ (1961)

OFFERTA DELL'ALBA (1961)

Batto con due pugni — —

Б'ю дома кулаками
в останні двері.
Мовчання підкаже мені, що нема там нікого,
ані й нікого вчорашнього.

Та немає й напису
«заборонено жебрати».

ДНИНИ ГОЛОДНОЇ

Giorno di fame. — —

Днини голодної.
Не мовив ніхто.
Німували ми всі, а й Бог німував так само:
каменюка відкрила
мовчанку вдруге.
Стіл накритий
грав у шахи з хлібиною,
що її не було.

Було нас троє
ще й тисяча років днини голодної.
Щоб самотою не бути,
ми веліли гітарі
попід вікнами з плачем ходити
одної днини голодної.

ЕЛЕГІЯ БЕЗСОННОЇ НОЧІ

Ora che ho un letto — —

О порі, коли є в мене ліжко,
ночі втомились мені сон приносити
о порі, коли є в мене ліжко.
Зрекаються ночі принести сну в ції очі,
терезів вистарцьовування
для єдиної хвильки найпростішої смерти на землі
о порі, коли є в мене ліжко.

О порі, коли є в мене ліжко,
мої очі — величезні площини,
де страждання зостатись бажає самотньо
становивши тверді свої статуї.

Страх бере мене, це вам сказав я,
це сказав я вам слізьми слізьми слізьми
єдиною мовою на землі.
У мого страху біла сорочка,
що сон її більше не хоче вдягати,
не хоче не хоче, а таки ж є в мене ліжко.
Мій сон — скасована гра з личинами
під пануванням безкорисної півночі
в небесах суворих цієї мансарди.

Мій сон одержав поради від вітру
від вітру, якому перед обличчям раз назавше замкнув я двері.
Йому перед обличчям замкнув я двері,
раз назавше йому перед обличчям замкнув я двері.
Не хотів я, щоб довідався, мовляв, є в мене ліжко, що зрадив його я,
не хотів, щоб довідався про те ані міст, ані вулиці,
які змовились давно вже
в осередковій юности моєї.
Ніч це та широчина,
що її силоміць пересікає подорожній безсоння.

Смерть — не самота,
смерть — не страждання
о порі, коли є в мене ліжко.

О порі, коли є в мене ліжко,
смерть — не самота, ані страждання
о порі, коли є в мене ліжко
ліжко, однаке як і всі ліжка землі,
на яких — під цю пору — кожен випробовує право вмирати.

Не хоче не хоче не хоче розлучатись нізащо
не хоче розлучатися з мукою думка остання,
та, що мала б непомильно спадати,
утворююавши простір для розбитого профілю сну мого
у цій ночі, в цьому надірванім віялі
з зарисами, що збудитись бажали б і танцювати проречення вітру
о порі, коли є в мене ліжко.

*

Усіх вулиць тих числа,
що на них я ставив у лотеріях надії,
кола обрїїв, що їх у грі посадав я,
вітре, що тридцять років силкуешся голос мій загопити
кров'ю своєю поширеною — милосердя цьому ліжкові.
Милосердя цьому ліжкові,
що в ньому я хтів би відвернутись від втоми всієї,
мов той зрадник від рушниць, яка його засуджує.
З цим ліжком стопитись я хтів би
міцнотою двох одиниць у єдиній монеті.

Море, ти, що ніколи не знало
скорботи — роки самотою вершити,
речі такі тобі годі збагнути,
не збагнути їх вулиці, не збагнути їх снові.
Та дивися, дивись, мої губи —
з них ложки зробилися дерев'яні,
бо надривалися криком, дверей тверді книги читавши.
Очі, ви знаєте, скільки разів не заходив ніхто,
милосердя цьому ліжкові,
навіть коли з вас когось не пощастить заснути ні разу,
на зміну, сном у залі чекання.

Милосердя цьому ліжкові.
Милосердя цьому ліжкові,
хоч і як самотньо було б майструвати октави безсоння.
Якщо їх тільки гендляр випадковим крамом не забере з собою:
більш не знав би мій сон, де бунтуватися,
я не міг би нікому повідати, що повернуся,
я, що пливу з кровоточивою над бушпритом зорею.

О порі, коли є в мене ліжко,
страх промовляє до мене збожеволілих ножиць двома язиками
о порі, коли є в мене ліжко.
О порі, коли є в мене ліжко,
з мене страх простирало стягає,
винаходить народи, що жадають мене обійняти
в оцій самоті, єдино відвідуваній кам'яною рікою.

Слів лайливих словник це мовчання,
хижий птах, який хоче мені вирити серце
ще заки світання дозріє.

Ось той шахтар, що противиться снові моему,
і ніхто тут не капітаном, який відповідає
за байдак цей з потрощеними бубнами мого страху
о порі, коли є в мене ліжко,
ліжко, однаке як і всі ліжка землі,
ліжко, однаке як і всі ліжка землі,
де смерть — не самота, ані страждання.

Ліжко це корабель, де сон не ризикує,
це скорбота, до якої повертаюсь я щовечора
з кровоточивою дочкою мого голосу
на баль скарги.

Це корабель, не закоханий у море,
ані у прапор, що його прикрашає,
ані у прапор, що його прикрашає,
шукає бо сутичок, щоб його геть струсити.

Та мое ліжко це не турбує,
не турбує це мое ліжко,
однаке як і всі ліжка землі
однаке як і всі ліжка землі
де смерть — не самота, ані страждання.

МІСТ

Tu sei nato a Parigi — —

Ти народився в Парижі
у кам'яній родині,
від муляра й Сени.
Коли я прибув, ти вже досить постарівся,
щоб обійняти страждання.

Вишикував січень биків з кришталю —
стерегти клоаки.
Не було дому, більшого від морозу:
в ньому гралося всеньке місто
з люттю лева в бігу.

Ангаре з дверима на всі сторони світу,
ти літання мое прийняв відчайдушне.
Ти не був самотою. Була там вода,

вода, щоб сп'яніти нею назавше.
Була в'язка загрозливого пруття,
і надія моя — звірина невловна.

Я прибув з перерваної мандрівки
протягом щастя.

Напровесні
Я лишив тобі на спогад єдине полотнище —
з часопису.

ЛИСТ ДО ЧУЖИНЦЯ (1963)
LETTERA ALLO STRANIERO (1963)

СПОВІДЬ

Signore, il sole cammina guardando per terra — —

Господи, сонце подорожує, поглядавши на землю,
і бачить, скільки пробуджень обдирало мені очі під мостами,
що я їх обмінював на сподівані тріумфальні арки.
Я знаю професію вітру і граю, щоб з ним програти
на перегонах пам'яті, яка ластівок ніколи не знала.
Якщо дерева подорожували,
то я вже подорожував за всі дерева світу
і я — тінь, що біля ніг їхніх прилягає собакою.

Життя мені працею більше, ніж битва,
але довіра моя у тобі — Господи —
так, як сніг покладає довіру на гори,
і дивлюся на тебе, стоявши пряміше за дерева всього світу.
Господи, мої пробуди це пси, зненацька вдарені,
але мій голос напоготові завжди укладати першу пісню для тебе,
якого я захищаю більше, ніж котрусь батьківщину.
Хай спрага моя мені губи прокусює більш, ніж покаяння,
але — Господи — я не хочу, щоб самотня була твоя спрага
зустрічати бажання, що сягають коріння моря.

Мої руки у розпачі — Господи:
вони янголиним дорівнюють, що тримають олтарі,
я спроможен тебе захищати лиш думкою,
як Венера — без рук — захищає спомин про Грецію.
Господи, як важко розмовляти з тобою,
і я — твій школяр на останній парті.
Я тремчу пульсом цього пера, що ось тобі пише,
і скриплюю підписом хреста оцю мою нужденну розмову.

ЯНГОЛ, ДО НАС НАЙБЛИЖЧИЙ

'E il baco da seta del silenzio — —

Шовковичний черв мовчання —
місяченько.

Це передмова
до пробудженої сузір'їв долі,
склянок, що Господь їх розбив на скалки,
тост проголосивши
за здоров'я світла.

Це янгол, що низький політ витримує,
до нас найближчий.

СПІВЗВУК

Signore — —

Господи,
на всіх інструментах шукав я
найбільше можливої ноти,
але жодна не дійшла до тебе.
Я торкнув мовчанку,
і ти відповів мені.

Переклад: Ігор Костецький
Traduzione ucraina: E. G. Kostetzky
(„Sucasnist'“, München 2, Karlsplatz 8/III,
Germany. Exclusive Serial Rights per la tra-
duzione).

МАРТА КАЛИТОВСЬКА: МІСТО БЕЗ ПТАХІВ

Місто виросло, здавалося, за одну ніч. Воно було прозоре, майже ажурне, легке, радісне й безтурботне, як хмари, що безшесно просувалися над ним. Хмари були здивовані. Ніколи ще вони не оглядали стільки світла, розщепленого на блискучих малих квадратах, що колисалися серед простору разом з тим, як колисалися хмари.

І власне хмарам було не дуже то ясно, звідки стільки світла, коли сонце ще не з'явилося, щоб оглядати те диво. Для хмар образ міста був задовільний. Під ними колисався ліс дивовижних сріблястих списів, що, вигинаючися, вбирали в себе з етеру всю музику, яка розливалася невидимими хвилями в просторі. Хмарам здавалося, що ніколи ще жадне інше місто не було таке чепурне, таке акуратне, заковане в прозорі куби домів. Хмари не знали досі нічого нудного, вони милувалися краєвидами, а прозоре місто було їм подарунком на цілий день. Надивившись, вони відпливали тоді, коли було цікаво відплисти. Очевидно, з вітром.

Першими, що вийшли спостерігати місто, були діти. Правда, перед ними виходили старші. Але старші були тупі. В основному. Вони стояли першого дня з роззявленими ротами, але їхні очі були тупі. Вони бачили інше. Для них доми були високі й міцні та поміж ними було досить місця проїхати двом парам авт. Та кож те, що все влучалося за тиском гудзика і стіни розсувалися, розкриваючи чотирикутний простір, голий і порожній, як вода, замкнена в прозорій коробці, або серце, в якому ніколи не було світла. Старші не знали, чого їм шукати поміж домами, що стояли світлими кубами на пустелі рівних вулиць і доріг, якими просувалися рівні коробки авт, і все щастя, що вони були різного кольору. Але цього старші не спостерігали.

Одного ранку на місто випустили вперше дітей. Вони збігли із захопленням униз скляними сходами і розсипалися поміж домами. Спершу їх засліпило те, що будинки були блискучі і кожне віконце горіло клаптиком неба. Діти намагалися спершу рахувати скляні квадрати, але їх було так багато, що навіть всі разом не могли їм дати ради. І розгубилися. Вони покинули рахувати, бо це було зовсім другорядне. Тоді вони спостерегли, що кожне вікно було окремим світом. У кожному тремтіло щось ін-

ше. У кожному можна було помітити все, що діялося вгорі, і все, що діялося внизу. Все, що діялося в серці. Дітей полонили вікна, бо вони не знали нічого подібного досі. Тому вони стояли довго перед малими грайливими вікнами, у яких просувався день, і хмари, і великі розкриті очі. Все разом було музикою, яку можна було спостерігати.

Потім діти розбіглися поміж домами. Вони шукали чогось іншого, нового. Клали долоні на гладенькі металеві стіни або водили пучками по дрібних рівчаках, що справляли враження, наче б то по них збігали срібні нитки, що розсівали ясність і були радісною сполукою між хмарами і землею.

Вулиці покищо їх не цікавили. Вони були окремим світом і належали автам. На них дивилися діти, як на щось, до чого їм доведеться повернутися пізніше, і то з повною увагою.

Вони все ще бігали поміж домами рівними вулицями, шукаючи чогось, про що самі добре не знали. Місто здавалося їм без закиду. Воно було блискуче, легке, прозоре. Інших міст діти досі не знали.

І коли вони все ще бігали поміж прозорими будинками, нагло вигукнув хлоп'ячий голос:

— А де ж дерева?

Діти здивовано оглянулись, і перше, що вони зробили, — придивлялись уважно до хлопця, що відважно кинув запит. Але хлопець був подібний до них, хіба тільки трохи більший, і його очі не відбивали так яскраво захоплення домами, а було заховане в них щось інше.

— Ти хто? — питали діти. Але хлопець не відповів. Він докинув зневажливо:

— Місто без дерев! — Потім свиснув.

Діти розкрили від захоплення очі.

— Кажі, які вони?

Очі хлопця горіли.

— Вони зелені і шумлять. Вони все знають. Про вітер, і хмари, і птахів. Ах, вони...

— Свисни ще, — просили діти.

Хлопець свиснув протяжно, наче затягаючи мелодію. Дві фрази. При чому він закрив повіки, і здавалося, що бачить щось інше, щось, від чого його щічки освітила усмішка.

Мимоволі уста дітей склалися до свисту, але з того не виходив жоден звук, тільки губи, зложені в рурку, завзято видмухували повітря.

Тепер хлопець повернувся плечима до будинків, у той бік, де простягався широкий асфальтовий шлях.

Діти зрозуміли. Вони боялися, що він відійде зараз, і тоді вони ніколи не дізнаються про інше.

— Покажи як, — просили. Але хлопець стояв мовчки.

— А під скляними сходами зелені лялпи! — Здавалося на мить, що він піде за ними прозорими сходами.

*

Того дня надвечір випустили на місто котів. Їх було тільки два, бо загалом ніхто не думав, що по місту повинні ходити інші істоти, крім людей.

Коти вийшли з будинків уперше. Їм було цікаво, і при тому вони відчували бажання розтягнути засиджені лапи. Вони обійшли два-три дома і навіть не насторожували вусів.

— Яка глупота, — вигукнув перший, — а де ж діри? — Сірий, очевидно, знервувався.

— Як бути мишам?

— Облиць, це тільки люди.

Потім вони дряпали пазурами те, що мало бути землею, але ніде не було й сліду.

— Ні клаптика плоту, звідки дивитися на місяць.

Вони блукали сумно поміж рівними чепурними будинками і чогось шукали. Але того ніде не було. Вони зупинилися на хвилину, дивилися вгору. Дивилися скрізь, але дерев не було.

На одному закруті дороги, не знати, як це сталося, бо місто було нове, знайшли глибокий вибій. Коли добре просунути лапу, можна було доторкнутися землі. М'якої свіжої землі. Вони сиділи довго над вибоєм, де пахло землею.

Ще цього вечора коти вирішили покинути місто.

*

Розмову дітей підслухали. У місті не говорили ні про що інше, тільки про дерева. Міська поліція з'ясовувала справу в міській раді, а що місто було зразкове, існування дерев було конечне.

І справді, наступного ранку біля будинків стояло два ряди дерев. Вони були розкішні. Їхні спини були рівні, коричневого кольору, галуззя розбігалося рівними раменами, а листя було яскравозелене, як може бути зелене листя в першу свою весну. Коли було натиснути гудзик, воно починало тріпотіти дрібно. майже дзвінко, як живе. Саме під цю ніжну музику випустили дітей.

Довго діти стояли зачаровані. Їх зовсім не цікавило, звідки взялися дерева. Вони звикли, що навкруги них все появлялося

нагло, майже несподівано. Все вискакувало під тиском того чи іншого гудзика, і повільне, нормальне життя, що розвивалося саме з себе, ставало безглуздям.

Потім вони наблизилися, і все було таке бездоганне, що навіть пальцем не можна було видовбати в корі найменшої дірки, не говорячи вже про листя чи галуззя, що звисало. Але галузки були високо, а діти малі.

Раптом вони почали думати про хлопця, що вмів свистіти. Але хлопця не було. Вони гукали і шукали скрізь, але ніхто не бачив і не знав нічого про хлопця, що вмів свистіти. І коли вони так метушились, раптом дерева ущухли і стало зовсім тихо. Деревостояли, задумані чи огупілі, а властиво — вони були мертві. Діти ж не знали про це. Вони знали тільки життя.

— А де ж птахи? Я знаю, що на деревах птахи, хоч птахів!

То було безглузде тріпання язиком малої дівчинки, що здавалася дуже малою, але її очі говорили про інше. Щастя, що дівчинка стояла трохи відокремлено і її патякання почули тільки два хлопчиська, що відбилися від гурту. Дівчинка чогось вимахувала руками.

— Ти про що? — поспитав один хлопець. Другий, що чув її вигук, додав:

— Які птахи? Не видумуй! Хіба ж дерева не розкішні?

— Але пташки... — повторила дівчинка.

— Що таке, ти ж не знаєш!

— Знаю від дяді.

— Мовчи, а то... — погрозив хлопець.

Нагло дерева опустили гілля і стояли засоромлені. Хтось натиснув новий гудзик.

*

Нове місто жило своїм життям. Зразковим життям. Життям, про яке можна було б сказати, що воно було зразково монотонне і не цікаве, але зразково чисте. Його вимивали, виполіскували, як скляні сходи і клітки. Блискуче життя.

На особливішу увагу міг заслуговувати єдиний пес, який погодився жити в новому місці, тому що був надто ледачий чи, скорше, хворий на серце. Пес був живий і рухався, радше пересовувався без гудзиків. Але навіть з його ледачого вигляду було помітно, що йому надокучило місто. Коли він виходив за браму будинку, дуже докладно обминав, коли це було можливе, всі інші будинки і сунувся на віддалі від стін так, що нічого поганого йому закинути не можна було.

Але для пса, навіть такого ледачого, як цей, у місті не було нічого цікавого. Все, що блищало, все, що було рівне, дратувало

його хворе серце. До того ж ніде не було трави, ні одного справжнього кущика. І коли пес біг за потребою, він шукав довго і вперто чогось, що заслуговувало б на увагу чи притягало його ніс, але все було однаково нудне. Нічого. Єдиний тільки вибій при дорозі, той, що колись підкопали коти, міг бути цікавий, коли б там хоч загіздилися миші або кроти. Пес страждав і ще більше хворів. Він лежав там годинами, бо бігати йому було нікуди. Заважали авта. Скрізь їх було повно.

*

Щастя, що на дахах були широкі тераси, але туди заборонено виходити дітям. Тераси були розкішні. На них шумів ліс срібних списів, що ловили музику з простору. Вони були повні музики, яка від надміру спливала вниз до радіоприймачів і до вух, яких ніколи не бракувало в місті, в якому практично не було й так на що дивитися.

Часом були ще на деяких терасах квіти і басейни з водою. Але квіти, що здавалися прекрасними низьким хмарам, зблизька були без запаху і робили надто багато шуму. Ніяка пташка не відважилася сісти біля них, а бджоли так далеко не залітали.

Але одного разу стався інцидент. На одну терасу виліз хлопчина. Власне не знати, як він умудрився дібратися туди безконтрольно і взагалі чого. Але казали, що хлопчина був чудний і часом шукав поміж будинками сонця, і коли воно появлялося, навіть дуже далеко в котромусь провулку, він біг туди. Він також збирав нанесене вітром якебудь насіння чи листя і все те старанно переховував. Він також був єдиний, що заприятелював з ледачим собакою, і їх можна було бачити часто біля вибою, в якому вони ховали свої скарби, коли скарбами можна назвати старі костюмахи, часом камінці і ще деякі дрібниці в брудній, напіврозламаній дерев'яній коробці. Цікаво, що в них ніколи не було на цьому тлі ніяких суперечок і ніколи нікого з них не потягло порушити чужу власність.

Як і коли хлопчина дібрався на терасу ніхто не спостеріг. Очевидно, він ліз туди прозорими сходами, і на те йому потрібно було більше половини дня. Він же був ще малий. Може, ніхто й не запримітив би, коли б не сторож. Але то було вже на терасі.

Сторож поліз туди чогось, чи власне він дібрався ліфтом. Йому треба було чи сконтролювати басейни, чи ще що. Він був там зовсім службово й на думці не мав розглядатися за чимнебудь. Але що хлопчина побачив його скоріше і біг, сторож не міг не спостерегти. Він ще бачив, як хлопчина розложив велику газету чи інший папір, до якого був причеплений мотузок, і перекинув папір через огорожу вниз. Мотузок він притримував у

руках. Ще потім він став на щось і встиг перехилитися через огорожу, щоб простежити за папером. То було все. Але коли він помітив сторожа, кинув мотузок, і його кінець зник теж за огорожею. Сторож його швидко піймав.

- Ти чого тут?
- Хотів подивитися.
- Карк скрутити?
- Ні, я на птаха!
- Якого птаха?
- Ну, орла. Пустить, дядю!

Нагло він вирвався і помчав швидко сходами вниз. Він біг, немов м'ячик, не зитримуючися. Очевидно, сторож не міг наздогнати. Його спинили тільки на вулиці, коли він біг, а спинили тому, що весь час він дивився вгору і трохи не перекинув жінку з тягарем.

- Ти куди, роззяво!

Нагло хлопець зупинився. Він все ще дивився вгору. Тепер помітили й інші, що високо поміж домами злітав дивовижний птах. Він летів дуже повільно, легко гойдаючись на повітряних хвилях.

Навіть пес надбіг, не знати звідкіля. Він зрозумів, що сталося небуденне, і зупинився коло свого малого приятеля. Так здавалося, наче б вони були тільки удвох, і ще над ними дововижний птах, що злітав сам, вільно гойдаючись на великих крилах.

*

Кожного пообіддя з будинку виходило троє в напрямі круглого скверу. Чому він називався круглим, коли його форма була майже овальною, — ніхто не знав.

Сквер був чудом скляного міста. Його влаштували тоді, коли піднялися голоси, щоб допомагати літнім і слабим і, очевидно, дітям. Сквер мусів бути зразковим, як і ціле місто. Він був голубий, весь виложений фаянсовими плитками, і вся площа обнижувалася легко аж до малого фонтану, що, наче срібlistий птах, то бився крильми, то видовжував шию. Сквер обрамлювали дерева. Вони були інші, ніж ті, що в місті. Вони були різного кольору, включно до темночервоних і фіялкових.

Спереду поспішала дівчинка. То була та сама, що стояла в гурті дітей, коли мова була про птахів. За нею ступав уважно вже старший дядя, що спирався на білу палицю, призначену для невидючих, і біля нього дріботів невеликий хлопець.

Дівчинка виразно поспішала. Вона вимахувала руками, показуючи щось хлопцеві, але він не помічав цього.

— Де ти, Рито?

— Я зараз, дядю. — Тепер вона майже бігла. Швидко примчала до будки, де містилися всі гудзики скверу, і коли інші наблизилися, дерева дрібно шуміли.

— Дивно, вітру ж не було раніше. Чого так шумлять дерева?

— Маленький вітерець знявся, дядю. Ходімте до лавки.

— Де пташки?

— Вони тут, чекають.

— Це що, горобці?

— Горобці та інші. Дівчинка пильно дивилася на одного птаха — папугу, що сиділа на дереві, погойдуючись ритмічно. Шастя, що беззвучно. Птах був яскравозелений. Від жовтого підборіддя розбігалися всі кольори, ніби від пожежі.

— Чи є посмітюхи?

— Є, дядю. Одна сміливка. Чорна з довгим дзьобом.

Тепер дівчинка сиділа на лавці, заглядаючи в розгорнену книжку.

— Вона стрибає дуже швидко.

— Хто?

— Посмітюха.

— Де ж голуби?

Дівчинка подивилася вгору, потім закрила очі. Ось зараз ціла зграя відорвалася від хмари. Вони злетіли до голубої мушлі пити воду. Поміж ними один білий, білий, хороший. Дівчинка пригадала рекляму. Він п'є зараз воду. Легесенько заглибив дзьоб, потім підносить голову і ковтає. Вода добра, дядю! Тепер вони їдять. Я ж їм підсипала туди. Вони дуже зайняті.

Дівчинка розкрила очі. Синь була така голуба і вода прозора, що хотілося чимшвидше стрибнути туди. І все було німе. Коли вона звела нагло очі вгору, на близькому дереві все ще сиділа зелена папуга і гойдалася на тонкій гілляці. Вона була німа. На щастя, дівчинка забула натиснути гудзик.

УЛАС САМЧУК: **НА БІЛОМУ КОНІ**

І я поглянув: і ось кінь білий,
а що сидів на нім, — мав лука.

Апокаліпсис

І в'їде князь лицар яскравий,
У Київ на білім коні.

Зореслав

Це рядки з модного вірша молоді мого покоління тридцятих років, який передруковували в календарях і деклямували на патріотичних імпрезах.

Здебільша це втікачі або вигнанці, які перебували в Празі чеській, вчилися по високих школах і належали до організацій, засадничо контрольованих Організацією українських націоналістів. Організацією студентів була Студентська академічна громада, до якої також належав і я.

Нас було кілька сотень з загальної кількатисячної української колонії, ми були поколінням Крут, Базару, Листопада, Четвертого Універсалу, України Мілітанс.

Ми готувалися до «великого зриву», жили «духом героїчного минулого» — історичного козацтва, античної Греції, клясичного Риму, Європи Окциденту. Зудар двох гострих, фанатичних протилежностей комунізм-націоналізм визначав наш світогляд.

«Четверга граната для ката,
А п'ята собі!»

«В шинелі сірій вмерти від гранати» . . .

«Щоб Бог післав мені найбільший дар:
Гарячу смерть — не зимне умирання» . . .

— ідеали не лишень поетів Стефановича, Ольжича чи Олени Теліги, а мотго нас усіх.

І жили ми винятково насторожено . . . Засадничо у нас не було приватних інтересів, неутральних розваг, побутових проблем, навіть справжніх мешкань, ми перебували мов би на двірці і чекали, «коли виб'є наша година і заграє сурма», щоб рушити в похід і перемогти.

Тим часом ми йшли від поразки до поразки. «Пацифікація і ревіндикація» у Польщі, ліквідація України Хвильового, розгром за Карпатами, нарешті, «простягнута рука старшого брата» і «возз'єднання». Удар за ударом!

Виховані на ударах, ми були на них загартовані... Це було в програмі наших операцій, ми їх чекали. Але ось несподівано, на початку сорокових років, ще один удар: сливе за одну ніч не стало нашої ОУН, а на її місці постали «мельниківці-бандерівці».

Заносилося на трагедію. Гамлетівське «бути чи не бути» зависло в повітрі. Особливо так здавалося мені. Для більшості моїх компатріотів це виглядало майже нормально — видовище, перегони, екзальтація. Ще вчора «друзі» — сьогодні «становище», «засадничість», «глибокі поміж нами межі». Сортувалися чисті і менш чисті, стягалися фронти, у Академічній громаді, у студентському домі на Альбертові, по каварнях, по приватних мешканнях — завзятущі суперечки.

Мені в цій атмосфері було тісно, душно, соромно. Відчуття нової поразки, головне моральної, було гостре. Так. «Бували війни й військові свари: Галагани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї — було добра того чимало»... Але це ж історія. Або минула революція, юність, романтика, отаманщина, «безхребетні соціалісти», «м'якотілі опортуністи»... Ми ж «горді лицарі непереможного духа», гартовані досвідом, випалені огнем ідеалізму, злиті тілом і духом в «непереможні когорти»... Стільки фраз, стільки фраз!..

І враз отаке!

Емісари цього двоподілу, цих «глибоких між нами меж» ходили від хати до хати, від душі до душі, «виясняли положення», намовляли приєднатися. Приходили й до мене. Двоє дуже молодих студентів... Вказували на приклади інших — «більшовики-меншовики», «сталіністи-троцькісти», «вибір сильніших», нездалість старого проводу. У відповідь я, звичайно, твердив, що ми ніякі більшовики-меншовики, а щось зовсім інше, маємо інші завдання, що нас дуже не багато, проти нас дуже багато і дробитися на фрагменти...

Я прекрасно розумів, що мої аргументи, у таких випадках, ніякі аргументи, що тут не логіка, а психологія, але я не мав сили повторювати знані графарети про «вибраних» і «сильних», знаючи прекрасно, що це лишень порожні фрази.

Що ж залишалось? На думку мого компадра Олега Ольжича, залишалось одне: боротьба. Таки підбір кращих! Джунглі, ніцшеанство, сталінізм, нацизм, донцівство. Цього, мовляв, вимагає життя.

Можливо, що й так, можливо, справді природа не терпить глузду, але чому тоді ми «гомо сапієнс», чому держави, імперії, закони, порядок, уряди, парламенти? Ні і ні! Тут щось не те.

Тут щось далеко не те. Це ніяке ніщпеанство, а це скорше кочубейство, махнівство, і хто зна які ще прикмети нашої гордої козацької раси, але про це годі тепер говорити. І чи варто говорити про це взагалі, чи є це тема? Не можна переставити засадничі побудники думання людини, не можна замінити основні клітини системи біології. Це теза, антитеза без синтези.

У кожному разі, для мене це удар, трагедія, безнадія, але я почуваю себе в повній ізоляції. Я безнадійна, зникаюча меншість. Ніхто не захоче слухати мої «дефетистичні» мудрощі, я свідомий свого приречення. Тут стільки героїзму, боротьби, тріумфів, а мої ради «зійтися, говорити, домоворитися, вирішити». Що за міщанські чесноти.

Всі мої товариші швидко «визначалися» і «вибирали фронти». Для мене це невиразна ділема. Дякуючи Ольжичеві, більшість нашої молоді залишається на старих позиціях, тобто при мельниківцях. Повний скепсису, протесту, невдоволення, я вибрав таки Ольжича. Не з переконання, що ці ліпші, а з нехоті до подібних бунтів засадничо. На мою думку, це брак політичного принципу.

Живемо насторожено і в русі. Передчуваються великі події. У червні 1938 року, на запрошення Євгена Онацького, їду до Риму. По дорозі затримуюсь у Відні. Місяць пізніше вертаюся до Праги, щоб одразу вирушити на Закарпаття, де я гостив у о. Юрія Станинця в селі Онігово. Місяць пізніше уже в Празі, але в жовтні знову вирушаю на Закарпаття, до Хусту, об'їжджаю цілу країну з промовами від Січі, переживаю цілу карпатську епопею, потрапляю до угорського ув'язнення в Хусті, 20 березня 1939 року, сливе чудом, вириваюся з в'язниці, через Будапешт, виїжджаю до Відня. Жінка моя Маруся залишилася в Хусті, де чекала на евакуацію. У в'язниці дістав хворобу шлунка; на запрошення мого приятеля Гюнтера Герофке, їду до Бойтена на німецькому Горішньому Шлезьку. Звідти їду до Пряшева, з наміром допомогти щось Марусі. З Пряшева знов до Відня, щоб у червні опинитися в Празі. За цей час вернулася з Хусту також Маруся, ми не маємо ні мешкання, ні роботи, живемо у Марусиноного брата Юрія Зоця. Маруся дістає тимчасову роботу в аптеці на Мораві, їдемо на Мораву. Місяць пізніше телеграма від Ольжича — їхати до Берліну. У Берліні, у пансіоні «Барбаросса» на вулиці Кляйста, зустрічаю початок війни.

Війна. Що далі? Їду ще раз до Відня з наміром, по слідах війни, дістатися до Галичини. Це мені не пощастило, і я вертаюся до Праги. Восні будні — осінь, зима, весна. Безробіття. У липні 1940 року, дякуючи одному приятелеві, інженерові мірництва, дістаю роботу при триангуляційному відділі, що належав до міністерства фінансів. Виїжджаємо в терен. Приемна робота — у природі, у лісах, у горах, на триангуляційних вежах. Спочатку як звичайний світлометчик, згодом як рахівник, пізніше як опе-

ратор теодолітом — міряльник. Заступаю інженера, живу у вежі, на сто двадцятьметрової висоті, у лісі. Вечорами читаю Клемансо, Бісмарка, Бюлова. Час спогадів і політики. При кінці грудня знов у Празі, деякий час працюю в міністерстві, викінчуючи привезений з поля матеріал. Ми вже маємо своє мешкання — Прага-Жіжков, Люцembурська вул. 15, кімната з кухнею на третьому поверсі. Маруся знову працює в аптеці, починаються будні, але вже воєнного часу, зі слуханням військових звідомлень, пропаганди з Лондону, настороженого вичікування, безконечних розмов на тему подій. У січні кінчається моя робота в міністерстві, а в лютому починається затяжна і гостра хвороба мого шлунку. Ходжу до докторів, по клініках, дістаю дієти, ліки... Наближається повільна, пізня, холодна весна 1941 року.

Дні минають дуже швидко і тривожно. Перші летунські нічні алярми, фантастичні успіхи німецьких фронтів. Першого березня окупуєть Софію, 19 атакують Лондон, 24 займають Лібію, 6 квітня удар на Югославію і Грецію, 18 Югославія капітулює, 27 зайнято Атени, пару днів пізніше взято Тобрук під самою брамою Єгипту.

На тлі цих головокружних подій настирливо почали ширитися чутки про ще один фронт на сході Європи. Фронт союзників Гітлер-Сталін. Логіка історії, політична атмосфера, земля і небо виразно цього вимагали, і що тут можуть допомогти пакти Ріббентроп-Молотов.

Українська еміграція у всьому світі екзальтовано насторожена. Нічого дивного. Чверть століття напруженого, ностальгійного чекання, здається, дає наслідки, надходить щось нове, щось невідоме, але велике й інтригуюче. Гостре відчуття непевності, всуміш з надіями творить загальний клімат настрою, тратиться почуття реального, переважають ілюзії, хочеться бачити світ крізь рожеві окуляри.

У мене зокрема, з кожною весною, прокидався інстинкт птаха, якому все хотілося кудись летіти, а цієї весни це набрало виразу хворобливої гарячки, непосидючості, метушні. Все хотілося кудись бігти, кудись їхати, щось робити. Не зважаючи на хворобу, яка дуже ослабила мене фізично, я весь час у русі і діяльності. Багато думаю, багато пишу, багато хвилююся, відвідую різні ті каварні — «Метро», «Фенікс», «Амбасадор», де бувають наші політики, а в тому числі наш гросмайстер цієї штуки Олег Ольжич з своїм портфелем в оточенні діячів, генералів, професорів: Микола Галаган, генерали Петрів, Капустянський. Ісаак Мазепа, Леонид Білецький і багато інших з їх «обговоренням ситуації»...

З того, що я чую, мені не все імпонує. Я непоправний скептик, що в цей час рішуче не в стилі доби. 15 березня, під фірмою УНО, читаю доповідь з виразно критичною настановою — забагато фраз, ілюзій, патосу, замало знання, фаховости, кон-

кретного діла. А до того розбиття, яке весь час поглиблюється. Любимо повторювати фразу Яновського — «стоїмо плечима до плечей, а перед нами шаблі», але в дійсності стоїмо один проти одного з безсилою в очах ненавистю.

Ольжич картає мене за таку одвертість, це, мовляв, використовують наші противники, не сміємо творити наперед дефетистичних настроїв, але, не дивлячись на мій скептицизм, він наполегливо радить мені чимскорше збиратися і їхати до Кракова, де концентруються передові фаланги емігрантської України. Краків і так манив мене. Поперше, це був би перший мій виїзд «на схід», куди всі дороги для мене закриті; подруге, там зосереджено чи не весь актив найновішої еміграції з «визволених» західніх земель, видавалися книги, газети, творились організації на чолі з найвищою владою — Українським Центральним Комітетом. Там також утвердились обидві центральні воюючих «Бе» і «Ме».

Для мене це хліб насущний — їхати, та ще на схід, «вертатися» в напрямку... Одним словом, я їду. І так не відомо, чому я так довго «тут» забарився, в той час, коли «там», можливо, діються великі діла. Їхати, їхати, їхати!

Їхати, але як? На які документи? Я ж бездержавний. До війни це не було аж такою проблемою, я жив на тимчасовий дозвіл перебування в Чехо-Словаччині, коли хотів їхати за кордон, діставав тимчасовий паспорт бездержавних, тепер же ця справа значно погіршилася. Ще минулого року мене несподівано викликали до гестапо, і з того докладного протоколу, що там з мене списали, виходило ясно, що я належу до тих емігрантів, яких ця влада хоче мати на обліку. Згодом це підтвердилось і моїм дозволом перебування в Протектораті, який часово обмежено одним роком, а просторово самим містом Прагою. Звичайно, я мав дозвіл на три роки і на цілу республіку.

Це мене бентежило, але дуже скоро я зрозумів, у чому справа. Хоча про ці виклики до гестапо було заборонено говорити, однак скоро стало відомо, що цього удостоївся не лише я, а майже всі видатніші діячі націоналістичного середовища, які пізніше були виарештувані і розсажені по різних концентраційних таборах. Я уникнув цієї радості тільки тому, що заздалегідь залишив цей терен, а головне, при допиті в гестапо, я цілковито заперечив якубудь приналежність до політичних організацій, подавши себе виключно за непартійного, аполітичного письменника. Це не було легко мені довести, бо мої політичні переконання того часу були загальновідомі, і ті, що включили мене до своїх списків, напевно зробили це не випадково; але зорієнтувавшись у політиці націонал-соціалізму у відношенні до нас, я рішуче настоював вважати мене непартійним. У цьому я різнився від моїх колеґ по нещастю, які гадали, що нацисти-німці переслідують лише комуністів і соціалістів, а тому охоче подавали себе за на-

ціоналістів, навіть такі, які націоналістами ніколи не були. Вони ще не читали «Майн Кампф» Гітлера, «Міту двадцятого століття» Розенберга і взагалі не дуже орієнтувалися у певних засадах імперіялістичної політики. Це те саме, що робили совети, «визволивши» Західню Україну, виарештовуючи, побіч націоналістів, також українців-комуністів, і що вони робили свого часу, зліквідувавши боротьбистів. Тут бралися на увагу вимоги завойовництва і поневолення, а не ідеології, совети користувалися списками польської поліції, а німці і польської і советської разом.

Мені ця філософія була давно зрозуміла, а тому треба було відповідно діяти. Перш за все щезнути з цього терену, поки ще не пізно. Я почав старання про перепустку до Генерального губернаторства, це довго тривало, я мусів ще і ще твердити про свою аполітичність, німецькі установи тих часів не були аж так надто підозрілі, а тому, з початком травня, таку перепустку, з дійсністю до 30 червня і правом переїзду через Райх, мені пощастило дістати.

Починається збирання в дорогу... І досить цікаво: це був місяць травень, буде війна чи не буде, а як буде, як буде розвиватися, — ніщо ще не було відоме, але, збираючись у цю дорогу, я свідомо збирався, як тоді казали, «до Києва»... Брав відповідні речі, робив прощальні візити знайомим, відвідав, у товаристві доктора Євгена Омельчука, мого чудового друга Миколу Чирського, який догоряв свої дні у шпиталі для туберкульозних на Дейвицях — при цьому завжди повторювалося — «побачимось у Києві». З Чирським, якого я застав у відділі безнадійних, у товаристві людських кістяків, на які тяжко було дивитися, відогралася ціла мелодрама:

— Що? То ви вже їдете? На Україну? А мене лишаєте тут? Ніколи! Я їду також!

Було не легко дивитися на цього полум'яного патріота і жагучого оптиміста в його трагічному безсиллі. Ані я, ані доктор Омельчук не брали його вибуху поважно. Його дні виразно були пораховані. Прощалися з виразом надії, але без віри ще раз побачитися взагалі.

ЩАСЛИВА ПУТЬ!

І вороги й не вороги,
Прощайте! В гості не приїду!

Т. Шевченко

Отже, нарешті, і день від'їзду. Гарний, погожий ранок, шоста година. Прощання з Марусею... За ці останні роки ми так часто прощалися, що кожне нове прощання вважалося звичайною рутинною. Ніяких особливих зворушень. Ніхто не проводив мене на

двірець. Мій потяг відходив о шостій годині і десять хвилин з колишнього Масарикового, а тепер Гибєрнського двірця. Мав лише невелику, чорного кольору валізу і легкий дощовий плащ. Вниз їхав трамваем колишньою Фошовою, тепер Німецькою вулицею, місто було ще порожнє, легкий, ранній туман висів у повітрі. Все довкруги виглядало буденно, невесело, навіть похмуро. Отже прощай, Праго! Дякую за всі твої роки!

На двірці також мало руху, мляво і сонно. У потязі мало пасажирів, у моєму переділї друтої кляси я був сам — прекрасна нагода віддатися мріям і спогадам.

А було що згадати. Сьомого березня 1927 року я залишив дїм моїх батьків. Отже з того часу минуло чотирнадцять років і шістьдесят три дні, з чого дванадцять років було прожито на цьому просторі. У житті кожної людини є час і місце, що творять вісь її буття. У моєму житті таким місцем була Прага і час, у ній прожитий. Не можу сказати, що це був мій щасливий час. Найгірше, що це був час моєї молодости, якої я фактично не помітив. Жив, здавалося, у порожньому, глухому просторі, у глибокій тузі за страченою батьківщиною і в перманентній боротьбі з матеріальною нуждою. Але все таки тут я визрів як письменник, тут появились основні мої писання, тут формувалися мої ілюзії, мої фата-моргани, мої суперечності. Тут пізнав певне число людей моєї мови, з якими судилося ділити долю і недолю мого життя. Бачу виразно їх у тому застиглому, давноминулому, паноптичному просторі, взаємно зненавиджених, які робили це з надміру любови до всього, що вони стратили, будши засуджені на ув'язнення чужим простором, зв'язані по руках і ногах тисячами різних умовностей, які не давали змоги виявити себе позитивно і довести собі й світові свою апокаліптичну трагіку і свою безмежну правду. І хоча були переможені — не були переможені, і, будши вигнані — далі перебували у своєму раю... І хоча ненавиділи — були носіями любови.

Ось бачу ліричного, мімозного — «З журбою радість обнялась» — поета Олександра Олеся, що якомсь непомітно жив на шахівниці вулиць і вуличок, у лябіринті безнадії і гіркоти, у вічній гонитві за самим собою, виправдуючи правду і засуджуючи засуджене. А то знову пригадую неутрального статика, здавалося, вже упокореного бунтівника — Спиридона Черкасенко з його вічною «Казкою старого млина», давно зломаного драпіжною волею цивілізації. Пригадую тихо екзальтованого пів ченця, пів демона Олексу Стефановича в його сутеренних глибинах, покритих пліснявою, льодом, міражами, з його апокаліпсою і звірями доби. Пригадую серафімічну дівчину Оксану Лятуринську — поетку слова, барви і матерії з її невиситимою тугою по минувшині і жадобою знайти місце і справжнє слово «не такого» вислову. Знову дуже пластично виступає симбіозно-апостольська

постать юного Олега Ольжича з його кам'яною романтикою в археології і віршах і тихою поезією в революції й політиці. Або знов той самий справжній козак-невмирака, вічний Мамай — Микола Чирський з його вродженою елеганцією, його блискучою діалектикою життя, яке, здавалося, виткане у нього гладдю на чистому шовку з чистого оптимізму, дармащо це була вічна війна і вічна революція. А то знов парадоксальний контраст з ім'ям Михайло Мухин, що стало між поетами синонімом дружби, вічний Марко Проклятий, що невловно, як тінь, гонився за людьми (а люди за ним) і не міг знайти їх такими, якими хотіла його критично-некритична душа. А от хоч би сатирично-лірична душа полтавського Мефістофеля Миколи Бутовича з його расовими відьмами, його козаками-чарівниками, його піснями та щедрівками, що виливалися ласкаво у його мистецтво, насичене реалістичною містиккою і спокійним та філософським гумором. А то ось протилежність — антенно-вразливий проповідник чистоти і грації лінії і правди Роберт Лісовський з його аристократичною душею і богемською безпорадністю. Усе це «моя Прага», з якою ходилося, їздилося, спалося, дискутувалося, вірилося. Або ось з іншої опери: могутній, монументальний рустикальний наш князь на катедрі Празького університету Степан Смаль-Стоцький — по-своєму поет, мовознавець, науковець, посол і професор, мій добрий багьківський друг, учитель і добродій... Або невтомний золотоуст і учитель минулого Дмитро Дорошенко, або вічний мрійник у постаті дипломата і державного мужа у фракку і твердому капелюсі — Микола Галаган... Або знову прекрасна, творча, хвилююча родина Леонида і Надії Білецьких з їх літературою, малярством і вічним кліматом мистецтва та критики, або патріярхальна родина вічного революціонера Дмитра Антоновича з її музеями, лекціями, університетом, широким товариством, кавою, суперечками та дискусіями; або чудовий, мальовничий діалектик, сенатор, прокурор, невизнаний історик і визнаний пасічник Сергій Шелухин, або бурхливий поет, ідеолог і революціонер Микита Шаповал... Незабутні родини Валентина і Лідії Садовських, Русових, Яковлевих, Мірних, Битинських, Слісаренків, Шербаківських, Сімоновичів, Лаценків... Великий самотник ц.-к. міністер і вчений Горбачевський, барвистий соціолог і професор Ольгерт А. Бочковський. І так багато інших, їм подібних, включаючи сюди і довжелезну чергу алчущих і жаждущих знання і хліба студентів наших чисельних наукових установ і інституцій...

Скільки тих різних академій, імпрез, з'їздів, сходин, засідань з нагод і без нагод, усіх тих викладів та лекцій, та промов... Тих зустрічей і відвідин... І тих безконечних розмов та дискусій, здебільша гарячих, що ними заповнені усі ті парадоксально-дивовижні роки...

У загальному атмосфера ще старої, ще передвоєнної, пророчо-апостольської України, — України віруючих та ісповідуючих, України передвоєнного, лірично-літературного Києва і такого ж Львова. Тут ще бували і діяли Микола Садовський, Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Євген Чикаленко. Тут ще вичувалося безпосереднє дихання шевченківської ери в її драгоманівській інтерпретації, зо всіма її добродушно-народницькими аксесуарами й інтенціями. України, якої ще не торкнулося гаряче полум'я звироднілих почувань і пристрастей наступаючого покоління занепадаючої Європи.

Бо політична Європа того часу, особливо в її основних репрезентантах комуно-фашизму, хоч формально не погоджувалася з модерним, «звироднілим» загальним напрямком життя і мистецтва, однак по своїй суті належала до тієї самої природи, що і мистецтво Пікассо, і літературні вимоги Марінетті. Це був вислів абстрактного відчуження без конкретної логіки і глузду.

Але Чехо-Словацька республіка, у якій ми перебували, яку чехи звичайно звали «наше республіка», дістала ще у спадщину стиль, культуру, настрої і моральний стрижень покійної Австро-Угорщини з її добрими, міцно-міщанськими і твердо-селянськими чеснотами, де ще мали вартість прощі, майно, добра їжа, добра поведінка і навіть ще діяв єдиний у слов'янському світі парламент, який міг вирішувати справи більшістю голосів. Тону цій ідилії надавав свого часу філософський епік Томас Гарик-Масарик — Платон на троні президента, з його впертим гаслом «правда звітежі», тобто — правда переможе, дармащо довкруги саме поняття правда було виключене з ужитку. Це був єдиний того роду філософський епізод держави на європейському півострові поверсальського часу, нагадуючи злегка кантонську Швайцарію, з її Альпами, дійними коровами, сиром та добрими годівниками; хіба ще деякі ситі і добрі шматки Скандинавії. Демократія як гасло, як щит, як теорія і як доктрина була у конституціях сливе всіх повоєнних країн, але мало кому вдалося ті букви і ті фрази безболісно втілювати в дійсність. Так, наприклад, славетна наша Річ-Посполита Польща, яка щороку з великими парадми святкувала свою найстарішу і найдемократичнішу конституцію «Третього мая», ніяк не змогла втриматися в межах навали своїх темпераментів і з допомогою свого славного «дзядка з Бельведеру» обернутися в диктатуру хоча б такого «диктатора», як Ридзь-Смігли («Лепше Ридзь, ніж ніц»).

Але «республіка» все таки втрималася. Довела, що і слов'яни можуть, коли захочуть, жити без батога, без «батька народного, Сталіна рідного» з Березами та іншими незчисленними Соловками. Чехо-Словаччина обійшлася без подібних установ, дармащо в ті часи не мати концентраційних таборів значило порушити добрий тон і мораль доби.

І от жилось у такій дійсності, і треба сказати, що для мене ці порядки були добрими. І я грішний признаюся, що навіть тоді я був готовий проміняти філософію Масарика на якубудь з наших «волютаристичних» теорій, коли б так був вибір. Але вибору не було. Царство нашого духа було дуже відмінним і дуже приреченим, і від нього не було відклику.

І мав я навіть трішки дуже скромного, приватного, інтимно-людського життя, але не можу похвалитися його багатством. Ми були в рамцях, на якомусь затиллі... Наше рустикальне минуле не сприяло бурхливому розвиткові наших інтелектів, наші таланти з намагою пробивалися крізь нашаровання історично задавненої стагнації. Тому між нами не було «дерзких» індивідуальностей, категоричних характерів, динамічних воль. Матеріальна нужда, що походила з браку нашої ініціативи, буденність, брак фантазії і навіть темпераменту, зводили все до півтонів, півчеснот, півзасобів. І єдине, що багатьох з нас рятувало, — це книга, переважно чужомовна, переважно західноєвропейського походження. Між поетами, правда, були в моді і такі автори, як Блок, Єсенін, Гумільов, але прозаїки, а між ними і я грішний, оберталися переважно в орбіті заходу і Скандинавії. За винятком Гоголя, Достоевського і Толстого, які також належали до моїх фаворитів, уся решта моєї лектури — це Бальзак, Гамсун, Голсворсі і вся величезна плеяда багатющого літературного світу двадцятих і тридцятих років, як Ромен Роллян, Люїс Сінклер, Томас Манн, Жуано, до Гар, Люловс, Герман Гессе, чудові скандинавці, як Олаф Дун, Гунар Гунарсон, Гудмундур Комбат. Або такі, як Ганс Грімм, автор «Народ без простору», Роберт Грейвес, «Я Клавдій» якого переломив мое упередження до історичної тематики; і я подужав цілий ряд таких авторів, як Маргарет Мічел, Аллен, Клябунд. Розуміється, що не пропускалося нічого з нашого письменства.

І не лише твори красного письменства. Читалися писання Ганді, і Клемансо, і Муссоліні, і Масарика, і Бісмарка, і Бюлова, і Форда, і Едісона. Пригадую і Шпенглера, і Ортегу і Гассета, і Бергсона, і Бердяєва. Читалося багато всуміш для збільшення і загострення знання, для сприйняття і засвоєння стилю, для вивчення форми і взагалі для розбудови того, що зветься інтелектом і чого не могли зробити ніякі школи і ніякі професори.

До диспозиції я мав прекрасну міську бібліотеку, бібліотеку Слов'янського відділу Масарикового університету і російську бібліотеку «Земгор». Богато помагав мені у виборі книжок Михайло Мухин.

Як долучити до цього щорічні мої подорожі до Берліну, Парижу, Риму, оглядини таких місць, як Лювр, Версаль, Ватикан, галерії Дрездену, Відня, Фльоренції, Венеції, мандрівки на Візувій, Говерло, Кривань, Піп Іван, наші Карпати з їх південного

боку, — усе це разом давало мені підстави вважати себе причетним до культури континенту, до якого я мав щастя душею і тілом належати.

Але бувши на столі емігранта, а до всього українського, я не мав контактів поза дозволеною сферою нашого екзилу. Не мав контактів зі світом офіційним, репрезентаційним, світом моди, світом великим і пануючим. Не мав карти вступу до тих, що завдавали тон життя Європи, до тих, що керували великою літературою, великою пресою, екраном, політикою, фінансами. Про нас не писала велика преса, не говорили мікрофони, нас не представляв екран. Ми були переважно глибоко самі в собі, у своїй замкненій провінції емігрантщини, ми були, як сказано, на затиллю життя, дармащо це було у самих центрах Європи.

Мені було б не легко представити своїх близьких, а особливо найближчих людей, з якими я ділив своє вигнання, яких я любив і в яких вірив. Я відчував глибинну, невимовну, навіть незбагненну трагіку нашу, як тих, що зустрілися на півдорозі, завжди випадково і завжди несподівано, дуже різні за вдачами, дуже недопасовані і завжди контроверсійні.

З особливою ніжністю і любов'ю згадую мою першу дружину Марусю, з якою ми пройшли добру частину нашого празького життя, наповненого переважно турботами з дуже невеликими радощами і дуже невиразними надіями. Різні за фахом, різні вдачами, різні життєвими інтересами, ми жили, пов'язані лише випадковою долею. Якась невідома сила хотіла нас одного разу звести, щоб потім лишити нас у довгій, безнастанній боротьбі, а разом у глибинній, сливе трагічній пов'язаності, ніби два бігуни однієї планети. Вачу її молоденькою дівчиною з сірими, схвилюваними очима, з наснажливою, пристрасною мовою, як вона недавно ще приїхала на нормальний паспорт УРСР, щоб жити у брата емігранта і вчитися у місцевих школах. Вона ось щойно скінчила українську емігрантську гімназію в Жевницях біля Праги і завзято шукала практики у якійсь з празьких аптек, щоб пізніше вступити на фармацевтику Празького університету.

Її рідно розкуркулено, два брати її емігранти, її наставлення наскрізь позитивне, вона хотіла б мати чоловіка, дітей, родину, засоби, здобути чесною, продуктивною, корисною працею. І разом з тим її доля захотіла, щоб вона зустріла і пов'язала себе в людину, приреченням якої є не бути дома, не мати громадянства, не мати практичного фаху, писати книги українською мовою і нічого з них не мати, бути ізгоем на тлі величезного, бурхливого, багатого світу.

І ще та сама доля хотіла, щоб усе це пов'язалося, освятилося і закріпилося, майже якоюсь містичною силою дуже глибоких емоцій, любови, пристрасти, створюючи Гордіїв вузол, який тяжко розв'язати, але з яким не можна і жити. Ми не належали до

світу божми, але ми не могли також здобути таке становище, що дало б нам гарантію нормального прожитку. Над нами постійно висіла загроза кризи, непевності і зривів. Це мусіло впливати на нерви такої вразливої, а разом раціональної людини, якою була Маруся. Вона боролася зі своїми, а пізніше і нашими неспроможностями, вона знайшла свою аптеку, вона скінчила свій університет, вона почала працю в аптеці. Вона навіть здобула чеське громадянство, що було завершенням неможливого, бо цього громадянства майже нікому з емігрантів не давали. Вона ж зреклася радянського, дістала чеське, здобула потрібні засоби і все це робила своїми силами, своєю ініціативою, своєю працею . . .

Вона всім своїм пристрасним еством намагалася допомогти мені в моїй праці. Вона любила мої задуми, мої безсонні ночі, мої творчі пориви . . . З надією, що одного разу це дасть результати більші, ніж ті, що їх може чекати людина, яка пише українською мовою не в себе дома. Кар'єра діячів літератури, яка починалася з мансарди, а кінчилася світовою славою і великими банковими контами, завжди здавалася нам досяжною. Ми в той час ще не перевірили нашої ситуації у широкому світі і лишень згодом, геть згодом, мали нагоду переконатися, що між нами і рещтою світу стоять різні умовності на подобу китайського муру і що зрушити їх силою однієї людини, протягом короткого часу, є справою неможливою.

Усе це, розуміється, не могло не вплинути на наші родинні будні, з цього виникли наші побутові труднощі, їх годі пояснити словом, вони є інтимною частиною життя людини взагалі, а нашого зокрема.

Мав я й інших добрих, щирих, інтимних друзів — українців і не українців, людей, переважно з-поза літературних сфер, пов'язаних зі мною лишень дружбою і душею. От хоч би з особливою теплотою хочеться згадати чудового Івана Паламарчука, родом з Літина на Поділлі, ветерана армії УНР, студента Празької високої технічної школи, незамінного друга і товариша, який, вірний своєму приреченню, згинув у боях за Хуст у березні 1939 року під час карпатських подій. Безмежно щирий і безмежно відданий, він був безпосереднім свідком і співучасником усіх моїх літературних гараздів, творчих плянувань, успіхів і неуспіхів. Не бувши сам літератором, він багато читав і був прибічним моїм критиком, з яким часто доводилося рахуватися. У відплату за це я возвів його до чину «полковника» (дармащо він мав, здається, лишень чин хорунжого), наподоблюючи О. Генрі, який мав подібного полковника в особі доброго друга Дженінкса. Михайло Мухин, який часто у нас бував, звав його «пілківником», а Маруся просто Івасем. Незабутній, прекрасний «полковник».

І багато інших друзів, багато зустрічей, багато розмов і багато імпрез. Особливо патріотичних, як свято державности, як Крути,

Базар, свято Шевченка, Листопада... Був час, коли я був винятково модним промовцем і мусів промовляти сливе на кожній з таких імпрез, а взагалі все разом це — безконечне, багатолітнє, а разом щоденне і щогодинне чекання людей з розбитого корабля на безлюдному острові, які напружено вичікували, невідомо звідки, рятунку.

Тисячу разів доводилося проходити з південного передмістя Панкрац до університетського центру на Старому місті з його Центральною міською і Університетсько-Слов'янською бібліотеками, і, здавалося, не було дня, коли б наново і наново не передумувалося те саме настирливе питання: чому я тут, чому не дома, що сталося, що я не можу там бути, які причини стоять на перешкоді, хто зумовив це наше століття і чи відкриється дорога назад.

Мені не раз снився мій поворот, завжди в тому самому вигляді, серед якогось широкого поля, вкритого житом, півлегально, півзаборонено. Мені снився Київ, снився Дніпро, яких я ніколи не бачив. У загальному, у великому понятті я не вірив у ті чисельні причини і мотиви, що спричинили катастрофу нашого століття. Мені нічого не казали всі ті творці і генії, що спричинилися до цього. Їх слова, їх ідеології не переконували мене, і здавалися вони мені як вияв якоїсь zdeформованої, іноді і патологічної, одержимої ілюзіями душі, яка розминулася з правдою, ясністю, логікою і глуздом.

Але ці метафізичні міркування не міняли реального становища. Я проходив побережжям Влтави від Карлового до Палацького мосту, бачив щодня ті самі краєвиди і старанно обдумував ті самі питання. Хотілося збагнути не лише їх зовнішню видимість, але і їх внутрішні первопричини. Було тихо, лагідно, спокійно.

Хоча десь там на обрях ідилічних днів, коли іноді так гарно світило сонце, обливаючи своїм сяйвом вежі готичного храму св. Віта на Градчанах, коли над Влтавою, якій Беджіх Сметана присвятив одну з своїх найкращих симфоній, кружляли білі мєви, у той саме час десь далеко за обрями збиралася густа хмара, що мала принести нові зливи подій і потрясень. І відчинити двері до мого Києва, мого Дніпра, до землі моїх предків.

Це був повільний, загальмований, але настирливий і закономірний процес, і в моїй втомленій від чекання уяві він представлявся, як вирок самої долі, як вище і неухильне приречення.

І ось сталося. Я сиджу у переділї вагону другої класи Прага-Берлін, яким не раз було їздив у цьому напрямку, але ця моя теперішня поїздка здається мені судьбоносною. За останні роки багато дечого сталося, і що нас чекає в майбутньому — зовсім не відомо, але в кишені в мене телеграма Ольжича, який виїхав туди раніше, з Кракова: «Приїжджай негайно», і мені здається, що її зміст говорить дуже багато.

Десь біля другої години я вже на Поцдамер-бангоф Берліну, де мене зустріли Панченко-Юревич і Кость Мельник, які відпровадили мене до пансіону «Барбаросса» на вулиці Кляйста, де я вже не раз під час минулих відвідин цього міста зупинявся. У цьому пансіоні пережив я вперше потрясаючу вість про епохальну подорож фон Ріббентропа до Москви 28 серпня 1939 року, тут пережив фатальне перше вересня того ж року, перший лютунський сполох... І ось тут також, на другий день по приїзді, почув про несподіваний, спектакулярний, повний містерії стрибок Рудольфа Гесса на Британський острів. Ця перша інвазія німців на той зачарований острів не віщувала для них нічого привабливого. В кожному разі цього хороброго буревісника одразу проголошено божевільним. І тоді я не міг знати, що під цим гасом «Барбаросса» провадилося все те, що пізніше стало повною катастрофою для цього міста.

Вечеря в ресторані насупроти кафе «Ам-Цо» у товаристві редактора газети «Український вісник» Панченка-Юревича, який бував також у мене в Празі, мого старого знайомого і приятеля Ярослав Барановського, колишнього президента Центрального союзу українського студентства і довголітнього діяча ОУН, який тепер прибув з Відня, мого довголітнього сусіди з Праги і невтомного працівника усіх студентських і політичних організацій Костя Мельника, сотника Богдана Гнатевича, а з старих берлінців — знаного, незмінного секретаря чисельних оуенівських організацій Миколу Селешка.

А взагалі пригадую Берлін у його різних фазах розвитку, починаючи двадцять восьмим роком, коли він, перетривавши першу світову війну, революцію і інфляцію, шумів, як шампанське, першими врожаями великого господарського «буму» двадцятих років. В основному, не зважаючи на всі потрясення, він був ще тоді кайзерівським, пруським, масивним і добротним. Тоді ще грізний залізний канцлер Бісмарк стояв на своєму п'єдесталі насупроти гордої статуї перемоги і відомого, контроверсійного Райхстагу, в апартаментах Кайзер-шльосу, що були вже відкриті для публіки, все це пахло парфумами придворних дам, а Унтер ден Лінден була ще ажурно причепурена відомими липами і по ній кожного полудня проходила сотня ідеально виштрунчених гвардійців на зміну варті біля пам'ятника невідомого воїна.

Від того часу Берлін змінився до невпізнання, і то не лише архітектурно, не лише колона перемоги перейшла з Площі Райхстагу на алею Грюневальд, не лише не стало кучерявих лип Унтер ден Лінден, але змінилася також його духовна подоба і атмосфера. Революція СА принесла сюди новий тип, новий ритм, новий дух. Дев'яност мільйонів інтелігентного, але розділеного чисельними границями народу злило в одне дихання і одну

волю. Постала нова, надмір велика динамічна сила, розміри якої необчисленні.

Чому і як це сталося? Це, приблизно, тема моєї берлінської доповіді, перед численною аудиторією, під назвою «Від санкюлотів до СА», тобто від французької революції буржуазії і люмпен-пролетаріату до німецької революції середньої класи робітників, міщан і селян. Ціла та необрахована маса поверсальського гніву й обурення, весь той вулкан активності ламає давні традиції, змітає кризи, розвіває безробіття, зганяє до одного центру розпорошені сили, виконує гігантську мілітарну машинерію, розриває на всі боки кордони і виливається у гльобальну повінь.

Але увага! Ця сама динаміка і ця фурія активності стає найбільшим ворогом цього народу. Саме тому Черчілл зриває свій острів ще до однієї війни і саме тому вислід її дуже невиразний.

Успіх мого реферату великий, багато оплесків, багато зустрічів, багато розмов. Берлін виповнений новими емігрантами зі сходу, а в тому числі і з моєї Волині. Колишні полонені польської армії, втікачі з «визволеної» Західньої України. Увечорі велика спільна вечерея у якомусь ресторані, появилася навіть шампанське, з якого я, на жаль, не міг скористатися, бо мій шлунок був саме в зеніті недиспозиції. Керував цією справою сотник Богдан Гнатевич, і протягнулася вона за північ.

Другий день неділя. Зрання, о пів на десяту, зустріч у кафе «Ам-Цю» з Освальдом Бурггардтом (Юрій Клен). Спокійний, погожий день, у каварні ще порожньо, шукаю Клена і бачу його за одним столиком у його мішкуватій уніформі звичайного вояка. Приємне, радісне вітання. Стриманий, скромний, зі своєю теплою усмішкою, він робив дуже гарне враження культурного інтелектуала. Це наше перше особисте знайомство. Перед тим ми лише зрідка мінялися листами, а також він помістив у німецьких публікаціях пару статей про мою творчість. Розуміється, багато тем для розмови, а передовсім Україна, наші колеги — Рильський, Драй-Хмара, Зеров, їх зустрічі, їх розмови, голодні роки, виїзди на села. Говорили і про теперішнє, передовсім, розуміється, війна. Хто виграє? Дуже не легко сказати. Взятю неправильний курс, — замість визволення, завоювання. Особливо щодо сходу. А думаєте, що там щось станеться? О, напевно. І то скоро. Чи можемо на щось надіятися? Дуже сумніваюся. Ви ж бачите: це є крик за простором, це запізнене конкістадорство... Розуміється, що щось дістанемо... Але ніколи не те, чого потребуємо. Я сказав, що їду до Кракова і маю намір їхати далі. О, розуміється. Їхати треба конечно. При всіх погодах. Робити, що можна, використати нагоду бодай для пропаганди.

Мені здається, що його німецька кров і українська душа, чи краще — серце, тепер у великому протиріччі. Він боліє, що сталося саме так, нема навіть відповіді — чому.

Наші пара годин минають дуже швидко, прощаємося дружньо з надією скоро побачитися. Передо мною відвідини земляка Богдана Кентржинського, який довгий час перебував у Фінляндії і Швеції, а тепер живе тут. У Кентржинського застаю ціле товариство, а між ним також Олеся і Галю Тимошенків з Праги. Багато гамору, багато тем, багато розмов, але центральна тема, розуміється, війна і наша в ній роля. Усі приблизно погоджуються, що на сході також скоро почнеться, що їхати туди треба і робити, що для нас можна. Настрій прекрасний. Вечір кінчається у ресторані на Кюрфюрстендам десь біля першої години ночі.

Зустрічі й зустрічі. З земляками з Волині, з Миколою Ковальським. Цей останній також опинився тут і працює в українській редакції радіостанції, якою відає Микола Лівіцький. До війни він жив у Парижі, і там я з ним познайомився. Згадуємо Париж, наші там зустрічі, наші спільні літературні зацікавлення...

Того ж понеділка несподіване запрошення від полковника Андрія Мельника. Одвіз мене до нього сотник Гнатишин. Я мав респект до цієї людини, а тому ця зустріч є для мене не лише цікавою, але й корисною. Хотілося пізнати людину, що керує цією бурхливою машинерією, яка носить цю судьбоносну назву ОУН. Полковник виглядає добре, вишукано чемний, делікатно обережний у вислові. Розмова ведеться спочатку на тему «розвалу». Він вірить у перемогу «наших позицій», треба лише витримати і не втратити рівноваги. Згодом переходимо на інші теми, зокрема й на пропозицію полковника заходитися коло біографії Коновальця, якою я свого часу, перебуваючи в Римі, цікавився. Коли б я мав намір працювати над цим, організація могла б мені допомогти. Я навіть згоджувався на цю пропозицію, але пізніше події не дозволили щось в цьому напрямі зробити. Візита тривала годину, прощання дружне і приязне.

Трохи шкода, що я не знав ближче цієї controверсійної статі, щоб мати повне про неї уявлення. Знаємо цього роду наших людей не дуже добре. Ніяких дат, ніяких конкретних, інтимніших зарисовок, нічого особистого. Цим ми відрізняємося від європейців взагалі, які люблять біографії, які їх мають і з яких часто роблять добрий вжиток для свого інтелектуального розвитку. Ми ж не маємо біографій взагалі. Інколи не знаємо про людей абсолютно нічого, ніби це було за часу автора «Слова о полку Ігореві». Що ми знаємо про особисте життя Петлюри, Винниченка, Донцова, Маланюка? Нічого. Рішуче нічого. На нашій мові це зветься «особистою скромністю», я ж схильний це звати культурним примітивізмом. Коли читаємо Андре Моруа про Байрона, — знаємо його до подробиць, коли ж хочемо подати кілька дат про Олеся, сперечаємося, де і коли він народився. Ситуація обурлива!

І, нарешті, мій Берлін кінчається. У вівторок, 30 травня, їду

далі, хоча ще не цілком до Кракова. Мій потяг, що відходить з «Ам-Цо» о 8 годині 40 хв. ранку, має пряме połącення лишень до Бресляв, що мені якраз пасує, бо маю намір відвідати це місто, з яким сполучено у мене багато цікавих спогадів молодих років. Сезон зими 1928-29 року, перебування в родині Германіни фон Лінгельсгайм — матері мого друга Германа Блюме. Відвідування університету. Ціла епопея пережитого, двадцяті роки, програна війна, господарський бурхливий розвій, моря реклямних світел, студентство, каварні, лекції професора Ганса Кюнемана про «Фавста» Гете і «Так говорив Заратустра» Ніцше, мандрівки по Одрі, за місто, до Льойтену, молодечі залицяння, зустрічі з відомим тоді письменником, автором «Народ без простору», Гансом Гріммом. І справді незабутня пані фон Лінгельсгайм, за другим подружжям дружина відомого професора Павла фон Лінгельсгайма, який недавно також помер. Вона мала добру освіту, належала до передової верстви німецької інтелігенції, багато подорожувала, також і по Росії, бо народилася на Кавказі, де її батько, професор геології фон Шнабель, працював над дослідженням природних покладів... Живо цікавилася справами літератури, мала таких особистих знайомих, як Герман Штеер, Гергард Гавітманн, Герман Зудерманн. Цей останній у листопаді того року помер, і вона читала нам його листи і багато нам про нього оповідала.

Я увійшов до цієї родини випадково, ще у Бойтені на Горішньому Шлезьку, дуже з нею подружився, ми відвідували разом театри, оперу, каварні, робили візити знайомим. Ми жили з Германом в одній кімнаті, тут почалася моя літературна кар'єра з новелі «Образ» і перекладу новелі Томаса Манна «Залізнична катастрофа», які друкувалися в «Літературно-Науковому Віснику» за редакцією Д. Донцова в ті роки. Тут писалися такі мої початкові спроби, як «Собака у вікні», «Четвертий чоловік», тут також зародилася думка писати «Волинь», яку ми спільно обговорювали у каварні Шумахера і яку наполегливо радила писати наша «добра мама» пані Германіна. «Це буде добре, Влисьхен», — казала вона звичайно, «це буде дуже добре»... І вона терпляче просиджувала зі мною годинами, навчаючи мене німецької мови, читаючи мені «Фавста», коли треба було пояснити слівце кожне речення, перекладаючи зі мною Томаса Манна, Германа Штеера. Ми були розчаровані, коли Донцов забракував новелю Штеера «Бабця» за її містицизм, але тішились, коли приходив «Вісник» у малиновій політурці і приносив щось з моїх писань. Ми пробували перекладати також «Народ без простору» Грімма, але ця книга була такого розміру, що наші видавництва тих часів не змогли б її подужати, а тому ми це підприємство мусіли залишити.

Не менше цікавим, інтригуючим і бурхливим було студентське середовище, до якого втягнув мене Герман — студент права цього ж університету, який готувався до дипломатичної кар'єри, вчив

англійську, французьку і російську мови, брав семестри в різних університетах — у Кельні, Парижі, робив студійну подорож до Лондону і мріяв відвідати Москву, до якої мав чомусь особливе зацікавлення. Ми з ним вели завзяту дискусію на теми політики, а особливо сходу Європи. Ці дискусії продовжувалися у ширшому колі студентів у студентській мензі на острові Одри біля так званої Занд Кірхе або у студентській каварні «Над Одрою», де щовечора збиралися студенти на пиво і каву, де грали «шкрат», співали «штудентен лідер» і звязуюче дискутували. Це було покоління, з якого виріс націонал-соціалізм, яке плянувало новий «дранг нах остен», якому іноді здавалося, що той схід — це Мехіко часів Кортеса або інки чи ацтеки часів Колумба. Я, звичайно, стояв у найгострішій опозиції, доводячи, що весь той схід, дармащо він такий неупорядкований, що його ріки вимагали регуляції, простори — доріг, а міжплеменні чвари законності, — все таки може принести для цих хоробрих культуртрегерів чимало несподіванок.

Завзятим моїм опонентом був студент Альфред Буркгард, що походив з польських Катовиць, який зневажливо ставився до слов'ян взагалі, а до поляків зокрема, не визнавав ніякої України, а мене вважав лишень за росіянина, а тим самим обдаровував мене поблажливим респектом; він цілком виразно передрикав нову війну за простір сходу з її неминучими консеквенціями: відтиснення поляків на схід, росіян за Урал, очищення України «нур фюр дойче». Я, розуміється, сміявся з цього, у чому підтримував мене також Герман, який був прихильником політики Бісмарка, а також і союзу з Росією. Мене він також не визнавав за українця; це, казав він, лишень примха людей «великого простору», зворотний бік «кляйнравму», який вони за всяку ціну хотіли б збільшити. Мої посилання на мову, культуру й історію ніяк його не переконували, бо, казав він, мови і культури, які до цього часу не ствердили себе державно, не конче мусять існувати взагалі. Ігнорував він також дуже модну тоді книгу Освальда Шпенглера «Занепад Заходу» як філософію шпіцбюргера, який мстить сам на собі за власну неспроможність. Тоді дуже цікавилися спортом, особливо ужитковим, як наприклад, повітряний з його «люфт-глідерами» (плянерами), винаходом ракет фірмою «Опель», досягненнями Екєнерових Цеппелінів, перелетом Ліндберга через океан, питаннями раси і політикою типу Фрідріха Великого або Отто фон Бісмарка.

І от тепер, по десяти роках, прощаючись із заходом, я мав причину і нагоду ще раз глянути на Бресляв. Я прибув до нього пообідньої години. Був розчарований. За цей час тут багато змінилось. Було тихо, сумно, мало руху. На всьому помітно настрій війни. Я мав усього дві години часу, проїхався здовж трамваєм головною Швайдніцькою вулицею, кинув лишень погляд на

Швайдніцер-келер, на університет, на вулицю Розенгайм, де жили фон Лінденсгайми, яких я також не зміг бачити. Пані Германіна змінила помешкання, жила десь на вулиці Канта, Герман був мобілізований, а його мати, жінка і діти виїхали на село.

Тоді ще годі було передбачити все те, що сталося з цим містом кілька років пізніше. Що з Бресляв стане Вроцлав, що «дранг» відбудеться, але не на схід, а на захід, що я бачу те місто востаннє. Можливо, це був інстинкт, але, перебуваючи на вулицях того міста цього гарного, лагідного літнього дня, я не міг позбутися виразно похмурого, якогось похоронного почуття, яке весь час мене переслідувало, дармащо в загальному я мав добрий настрій подорожного з виразними надіями.

По обіді, який я спожив у якомусь ресторані, від'їзд далі, але все ще не до Кракова. По дорозі маю ще одне місце спогадів з минулого. Це Бойтен, тепер Битом, на Горішньому Шлезьку, центр вугільного басейну, до війни передове граничне місто Райху, тісно пов'язане з моїм скитальським минулим, один з вирішальних пунктів мого життя. У тому місті, що було тоді зо всіх боків, за винятком західного, оточене границею Речі Посполитої Польщі, одного темного дощового вечора, 23 серпня 1927 року, появилася дуже своєрідна брудна, мокра і голодна постать у дуже зім'ятій уніформі вояка польської армії. Не віриться, що це міг бути я, що це зі мною таке трапилося.

Розповісти ту драматичну одісею кількома словами нема змоги, а на багато нема місця і часу. Коротко, я був «дезертиром», як наслідок наших «братніх» слов'янських польсько-українських стосунків того часу. Це були тяжкі, небезпечні хвилини, години, дні і місяці, але я їх переміг, і переміг щасливо... І згадую їх з схвильованою подякою долі, що вона мені їх дарувала, бо без них мое життя мешканця глибокої провінції під постійною «опікою» поліційних органів, без права, без законности було б мізерне. І хоча я втратив усі стежки до краю предків, але знайшов вихід у світ, і було це для мене вирішальним.

Це була моя друга (перша ще там, дома) нелегальна границя у моєму поході до Києва, за яку я заплатив трьома тижнями свободи за вироком німецького суду. Далі я працював три місяці биндюжником, тобто тягаровим візником. Я працював у багатого міщанина Павельчика і його кіньми розвозив по копальнях вугілля та залізних гутах тяжке залізо фірми Фібік-Грінфельд. Ще пізніше, сливе чудом, я опинився в родині директора гімназії цього міста на становищі учителя російської мови. Мій «учень», шанований студієнрат Павль Кроненберг, у скорому часі став не лишень моїм учнем, але, можливо, найкращим і найближчим другом, якого я тільки міг коли мати. Він став моїм опікуном, моїм учителем, моїм виховником, завжди цікавим, багатим співрозмовником, співмандрівником і товаришем. Він вивів мене до-

слівно «в люди», він зробив з мене письменника, він познайомив мене з багатьма цікавими людьми, а між ними і з панею фон Ліндельсгайм, щоб я міг побувати в Бресляв, прослухати університетський курс, познайомитися з ширшим життям країни. Тут також я набув ще одного великого друга, студента права Гюнтера Герофке, в яким ми побраталися і пережили спільно багато років чи то разом, чи то листуючись, чи мандруючи по Європі, а також по наших Карпатах.

Це було, здавалося, неймовірне. Я прибув до цього міста гнаним, обідраним, голодним дезертиром, а вже по рокові був бажаним гостем кращих громадян міста, почував себе краще, ніж дома, вивчив мову, пізнав багате індустріальне життя і, головне, здобув стільки дружби, приязні і любови.

А ті наші розмови з Кроненбергом. У кафе «Гінденбург» на площі Франца-Йосифа, або в кафе Ющика, або в затишній каваренці Штадтпарку, або в наших сливе щоденних вечірніх мандрівках у міському парку, в позаміських гаях... Або в більших мандрах навіть по наших полонинах Гуцульщини — Ясіні, Григорівки, Говерлі... І яка безодня тем. Література, філософія, політика. Кроненберг, крім директорства, викладав німецьку літературу, французьку та англійську мови. Мав великий нахил взагалі до мов, вчив завзято російську мову, розумів добре чеську і польську. Кожного року з німецькою систематичністю робив подорожі за кордон, до Парижу, Лондону, Риму, Мадриду. Того року, коли ми з ним познайомилися, він щойно вернувся з Москви, де познайомився з Луначарським і цілим рядом московських професорів-педагогів, навіз цілі купи книг і спостережливо та цікаво оповідав мені про те місто, тих людей, порядки. Вони йому, очевидно, не цілком імпонували, але він оцінював ті явища делікатно і по-філософськи, вважаючи, що росіяни з своїм місянством і неконкретністю саме чогось такого потребують. Тоді ще не було Сталіна з його «переходом до соціалізму», а в Німеччині це були часи Ваймарської республіки в початкові її роки, коли шукалося доріг до Москви наперекір версальським диктаторам.

І тут вперше я почав знайомитися з російською літературою радянського часу. Леонов, Еренбург, Огньов, Бабель, Гладков, Серафимович, Маяковський і навіть Демян Бедний з його блюзнірською «евангелією», за яку йому заслужено дісталось від Сергія Есеніна.

Тут також почав я вперше читати по-німецьки, і першою моєю справжньою лектурою було «На заході без змін» Еріха-Марії Ремарка, яке зірвало тоді цілу бурю захоплення або протесту. Потім я читав Ептона Сінклера, Драйзера, Велса, Келлермана. З філософських речей вперше прочитав в оригіналі «Рефлексії історії» Якова Буртгардта.

З свого боку я старанно і не зовсім успішно розчарував Кроненберґа, що я не руський, яким він мене вважає, а українець. Ця тема вимагала негайно коментарів і викликала дискусію. Ознайомлений з різновидністю слов'янських племен, Кроненберґ одначе не міг з'ясувати собі істотної різниці між «кляйруссен» і «гросруссен», він не мав для цього відповідної літератури, і я подбав дістати для цього граматику Гартнера—Смаль-Стоцького, що для філолога могла мати найпереконливіше значення.

Я покинув Бойтен уперше влітку 1929 року. Бував тут часто і пізніше. Востаннє це було 1939 року, за кілька місяців до початку війни, після нашої карпатської катастрофи.

І оце знов їду туди. Біля години дев'ятої вечора я у Бойтені... І одразу прямую до Кроненберґів на Гартенштрассе. Як звичайно, бурхливе, радісне, тепле вітання. І сам масивний, тепер уже шульгат Кроненберґ, і його дружина Елеонора, і дочка Крістіна, і син Роберт. Кроненберґ сильно постарів, посивів, мав перепрацьований вигляд. Багато його колеґ мобілізовано, і їх треба заступати. Пані Кроненберґ також постаріла і мала ще більше недбалий вигляд, як колись. І дуже виросла, витягнулася, похорошіла, з великими претенсіями на панну дочка Крістіна, яку я колись носив на руках і яка не раз приходила мене будити: «Даня! Штий ауф!». Дуже виріс також наймолодший син Роберт, який уже кінчає народну школу...

Вечеря, як звичайно, у великій їдальні, знайоме оточення, широкий, білий стіл, кришталь і порцеляна... Лише без Бургундського, як це бувало колись. Тепер скромніше взагалі, бож «на картки». Розмови на тему війни я, як людина зі світу, у фокусі уваги. Що буде далі? Чи підуть на схід? Чи переможуть? Шануючи патріотизм моїх друзів, я намагався бути обережним, але передаючи настрої з Праги, делікатно зазначав, що та політика не дає гарантій на загальний успіх. Непотрібне викликання ворожнечі, ароґантність і зарозумілість...

Кроненберґ, зрештою, більше це розуміє, ніж я. Як знавця мов, його іноді викликали до якихось там штабів, і він перекладав найсекретніші документи, в яких добре ознайомлений з ситуацією світу. Розуміється, він про це нічого не говорить. І має не дуже веселий вигляд. Він знає, що буде нова війна, що це буде на сході, і з усього видно, що його це поважно непокоїть. Пригадуючи наші колишні розмови на тему сходу, він не дуже вдоволений генеральною лінією політики теперішнього уряду, він уявляв собі її інакше, але він мовчить і лише один раз, витираючи втомлені, під окулярами очі так між іншим каже: «Ах, Данель! (він мене так звав). Не все так діється в історії, як хочеться людям або зумовлюється логікою... Може пам'ятаєте у Якова Бурггардта, якого я вам колись рекомендував читати, говориться, що це не так воля людини, як воля Творця, який хотів бачити лю-

дину недосконалою, щоб не все стало трафаретом, — керує нашою долею. Це, здається, знав і Толстой, добре знав Гегель, це вже знав Платон. Лише Ленін хотів ошасливити людей готовими схемами, але що з того вийшло... Хотіли ж колись соціалісти скасувати границі, армії, паспортів, кари смерті, а що вийшло? Я боюся, дуже боюся, що і з наших намірів нічого не вийде»...

Він особливо переживав, що Німеччина знову вступила у війну з Англією. Він мав великий респект до цієї країни і колись, читаючи «Майн Кампф» Гітлера, уподобав те місце, де Гітлер каже, що немає такої дорогої ціни, якої не варто б заплатити за союз з Англією. І поруч з цим якраз війна і якраз з Англією. Звідсіль і витікає його філософія, його песимізм. Пригадую також його лист, який показувала мені його дружина, ще на початку війни. «Господь знає, що нас може тепер чекати»... — казав він у тому листі.

Його передчуття і його турботи не були безпідставні. Кілька років пізніше їх було вигнано з їх мешкань, з їх міст, з їх країни дослівно без нічого, у мороз, у безвість, у невідомість... І саме місто Бойтен стало Битомом. Але покищо це місто жило як звичайно, диміли димарі, працювали машини копалень і гут.

Я ще раз і, мабуть, востаннє оглянув знайомі місця, де я колись переживав часи моєї самоти і безнадії. Побував на задимленій, типово індустріальній вулиці Камінерштрассе, де жив мій працедавець Павельчик, що його кіньми, Пітером і Бертою, я викликав фурор як екзотичний кучер у фірмі «Фібік-Грінфельд», побував ще раз на місці тієї границі, яку я зі страхом і трепетом переходив і яка вже не є більше границею, побував у парку, де стільки ходилося, мріялося і говорилося, побував у приятелів і навіть у знайомих, лише не знайшов мого прекрасного друга Гюнтера Герофке, який був мобілізований, служив у Холмі і від якого я недавно у Празі мав листа. Розмовляв лише з його дружиною, моєю доброю приятелькою Фрідель, яка переживала відсутність свого Гюнтера і не дуже була захоплена сучасною ситуацією.

Бачився і провів багато часу з наймаркантнішою і найдорожчою для мене людиною у цьому просторі, яка фактично була головною причиною всіх моїх колишніх пригод, знайомств, успіхів і радощів, — Оленою Кравтурст. Секретарка чужомовної кореспонденції тієї самої фірми «Фібік-Грінфельд», де вона і тепер працювала, лише під зміненою вівіскою... Велика дружба, симпатія і любов. Моя русява, синьоока протезе, надхненниця і захисниця. Жила вона на польському боці в Королівській Гуті, до Бойтену лише доїжджала. На її адресу спочатку йшли мої домашні листи, за що її турбувала навіть поліція. Вона перша вчила мене німецької мови, перша влаштувала мої знайомства,

перша подбала, щоб я дістав більш продуктивну працю. Вона ж завжди радісно зустрічала мене і завжди зі смутком проводила в дорогу. Так багато разів і стільки років... І нічого для себе не вимагаючи, до кінця і до краю віддано і безкорисно.

Не знаю, що було в нашій неповторній, дивовижній і незбагненній зустрічі, дружбі і любові і чому ми все таки розійшлися і так порівнюючи просто, щиро без драм і невдоволення. Може, вона мене не тільки розуміла, але й знала, може, це була моя летюча приреченість. Але наші пізніші зустрічі були завжди однаково ясні, прості і радісні. Ми багато ходили, їздили, говорили, оповідали, сміялися. Каваренька на розі Гартенштрассе, каварня «Гінденбург», міський парк, міський ліс, кіно «Аполльо», кіно «Ліхтишїле»...

Ця зустріч нагадувала всі минулі. Спочатку телефон, страх — чи обізветься, далі радісний вигук і обіцянка негайно, через усі перешкоди, на розі Райхспляцу зустрітися. У неї тепер більше праці, ніж звичайно, але це не важливе. Ще півгодини і ми захоплено вітаємося...

— Ну-у, Данель! Стільки часу! І нічого не писав! Стільки змін! А ти схуд, що сталося? Ах, яка радість, яка радість! Так куди йдемо? «Кляйнес кафе»?

Так. «Кляйнес кафе». На все годі нараз відповісти. У «Кляйнес кафе» порожньо, кава воєнна, «кухен» на картки, але це таке другорядне. Ми говоримо, говоримо безконечно. Олена вже не за границею, Королівська Гута знову Кенігс-Гюте, величезні зміни, безліч роботи, багато чужих робітників, полонені французи. Потім ідемо на прогулянку, доходимо аж до старої границі, філософуємо на цю тему. Усе це наслідки великої гльобальної тривоги, яку, можливо, я тоді перший викликав, бо не вірив у тривалість того ладу, як і не вірю в його тривалість тепер.

Олена не філософ, вона переводить розмову на іншу тему. На буденне, на щоденне, на свою роботу, на родину. Пропонує їхати до неї, до Королівської Гуті, тепер це можна. Відмовляюся за браком часу, завтра їду далі. На Краків. Олена навіть не питає, чому і що там маю робити, вона знає, що я завжди кудись їду, завжди щось там роблю, пишу якісь книжки, яких вона не може читати і читала лише одну з них польською мовою. І вона нею захоплена. Читаючи її, вона не вірила, що писав її той самий обідраний «кучер Павельчика», якого вона одного разу зустріла у вантажній рампі своєї фірми, у якого одразу повірила і в якого вірить до цього часу.

Не питав і я її, чому вона, наприклад, до цього часу не одружена, хоча мала для того нагоду. Вона ще й тепер виглядає свіжо і молодо, а тоді це була справжня Грета Гарбо з своїм пишним, ясним волоссям і гарними, мудрими, синіми очима...

КРАКІВ

І знов лечу понад землею,
І знов прощаюся я з нею...

Т. Шевченко (Сон)

Мої чотири бойтенські дні минають, як одна хвилина. І ось я знову на пероні залізничного двірця Бойтен. П'ятниця, 16 травня. Дев'ята година. Чекаю на берлінський експрес, що має завезти мене до Кракова. Мене проводять пані Кроненберг, Олена і Фрідель. З цього місця я почав свою епопею Заходу, з цього ж місця починаю нову епопею Сходу. Тоді зустрів мене тут уперше поліцай, тепер проводять ці три жінки. І я вдячний Великій силі за те, що пройшов ті роки не даремно і знайшов цих людей.

На двірці багато руху, проходять потяги, навантажені військовим знаряддям. Мій потяг має тут бути о дев'ятій годині двадцять п'ять хвилин. І ось він справді появляється. Довгий, могутній, гарячий. Зривається рух, метушня, гармидер. Одні виходять, інші входять, прощання, зустрічі, сміх і плач. Міцні обійми і прощання. Ніхто з нас не думає, що це прощання назавжди. О, Олена! З її гарними, добрими, щирими синіми очима, у яких блищать сльози! Дякую тобі! Хтось добрий післав мені тебе! У тяжкі дні мого життя! Ще раз дякую! І будь благословенна!

Всього п'ять хвилин — і потяг знову рушає. У вікні, разом з іншими, і моя хустина, а на пероні між хмарою інших, бачу ті три хустини, що вітають мене, між ними одна найдорожча. Прощай! Ще і ще раз прощай! І ще раз дякую! Потяг швидко лишає станцію, повертає луком ліворуч і розчиняється в просторі.

І от я знову на території, де чотирнадцять років не мав права бувати. Нікого за це не виню. Їх трагедія — їх трагедія, моя — моя. Розуміється, можна було й без цього, але так не було і так не могло бути. Вони мусли робити своє, а ми своє. Тепер і вони і ми рівні, і зрівняла нас доля. Але все таки чомусь не можна забути пацифікацій, та ревіндикацій, та інших доброт, включно з тим трагічним епізодом, що зветься Карпатська Україна, у якому наші милі брати-поляки відограли роллю такого клясичного і зразкового гістерика-інтриганта. Мир їх душам!

Але все таки який дивний той польський комплекс і який він відмінний від московського. Бо все таки, коли я був і дезертир, і «вивротовець», і «непожондні русін», і «дзіч гайдамацка», і в домі мого батька час від часу робили труси й шукали мене, в той самий час Тадеуш Голендер робив переклади моїх книжок, видавництво «Руй» у Варшаві їх видавало, Ксавери Прушинські, «Газета літературна», «Просто з мосту», «Кур'єр Львовський», віленське «Слово» містили чудові про них відгуки й рецензії. Подумати і порівняти лише реакцію на такі ж явища Москви. Анатема, анатема, анатема! Від першого дня до останнього. І во

віки віків. І нема різниці — був це цар всеросійський чи Сталін всесоветський . . .

Польща-Україна-Московщина. Три ніби рідні сестри, і такі вони трагічно нерозумні. Їх проблема простіша з простих, але саме тому нерішима. Під час дороги переважно стирчав у вікні, було цікаво бачити заборонену землю. Поліцаї мають ту саму уніформу, що й тоді, але тепер вони мене не хвилюють. Бачу багато людей, багато облич, багато будинків, сонця і неба . . .

Але все це не боїться мене, а я не боюся його. І як інакше було тоді на цьому саме місці у серпні, чотирнадцять років тому Але, як сказано, не маю жалю до тих людей сьогодні. Я тоді втратив лише батьківщину, вони тепер і батьківщину і Річ Посполиту . . . Усі їх величні амбіції лежать під колесами оцього гордого берлінського експресу, що ніби бич Божий, бичує цю здивовану землю.

Швидко минає горда столиця польського заходу Катовиці. Це є тепер так само лише «Катовіц», як свого часу наш Львів був лише «Львув». А ось там далі знов наближається Домброва Гурніча. Це місто врізалось в мою пам'ять знов таки з часу того самого серпня чотирнадцять років тому. При цій неймовірній нагоді такі речі набирають значення символіки і приречення. Тоді це було лише гостре дійство маленької людини, однієї з мільйонів, якій прийшло на думку стати дезертиром — дивна примха, яку могла собі дозволити лише багата на фантазію людина. Кинути все і піти отак, як бачать очі, в напрямку невідомого, це в якійсь пропорції нагадує вчинки божевільних, що пускалися перепливати в малих човниках океан або дряпалися без ніякого знаряддя на верхи Гімалаїв. Їх щастя в тому, що вони не міряють наперед ризику і цілковито віддають себе на ласку і неласку фатуму. Це гра на все, бути чи не бути.

Моя драма почалася десь отам, за тією Домбровою, у багнах. Це була справді темна, безмісячна і беззоряна ніч. Я йшов побіля дороги, і мені здавалося, що на цілій плянеті я лише одна істота, яка нічим не зв'язана. Так приємно вирватись у первісність, у інстинкт, у абсолютну порожнечу космосу. Довкрути мене, як докрути плянети, лежала міцна охоронна смуга атмосфери, за порушення якої грозило небуття.

І я пригадую цю Домброву. Це було десь біля другої години ночі. Я мав намір пройти непомітно бодай до Бендзіна, і мало це статися десь біля години другої наступного дня. І враз несподівано передо мною виринає з темноти величезна кількість електричних світел, які здалека і згори виглядали не лише фантастично, але й загрозливо. Що це за вогні і чому вони там? І чи можу я так просто на них мандрувати? Це було гамлетівське питання, і я мусів над ним замислитися. Ні, я вже краще далі буду триматися геть від гріха. Тим більше, що й дорога моя почала нагло спадати вниз і скоро перейшла в якесь тряске багно,

в якому ноги мої почали грузнути по коліна. Ні, ні . . . Краще назад, краще зачекати ранку.

Це була виняткова, можна сказати, горобина ніч на тому бо-лоті. Але годі падати духом. З вільхового галуззя швидко лагоджу постіль, прикриваю її чепурно своїм покривалом, лягаю, вкри-ваюся плащем і почуваю себе, ніби Одиссей на ложі Цірцеї, впи-тий її чарівним лоном. Я навіть, здається, полохливо здрімнув, бо коли нагло по-заєчи прокинувся, — побачив, що сіріє і що я лежу в густому тумані, ніби у хмарах, не відомо — на землі чи на небі. Зоротку мить не міг збагнути цієї містерії, але як тільки збагнув, зірвався, мов громом вдарений, похалпцем згорнув своє ложе і, не вагаючись, оминаючи гірші місця болота, подався про-сто через луг, туман і калюжі в напрямку бачених з ночі огнів, яких тепер за туманом не було видно.

Згодом у сірій гушці туману я помітив згорблену маленьку си-лоету, що нагадувала примару, але потім з неї вилонилася фі-гурка людини у брудному, розхрістаному одязі із дзбаночком у руці. Що мав робити? Мене провокував не лишень гордий одяг воїна, але й заболочені по коліна ноги. Що я таке і чого я тут? На моєму чолі виразно красувався гордий знак білого орла, а біля мого боку грізно звисав довгий, гострий французький багнет.

— Ей! Слухай! — звернувся я солдатською мовою крізь ту-ман до фігурки. — Що це там за місто? Фігурка, здається, була здивована, а можливо й ображена таким питанням.

— Як, що за місто? — почув я хриплий, заспаний голос з-за туману. То ж Домброва! Не знаєш!

— А! — відповів я тоном, ніби це була моя рідна Тилявка, а я сп'яна забув її назву.

На цьому наш діалог скінчився, фігурка пішла своєю доро-гою, я своєю. Отже передо мною місто, і не лишень місто, а й ріка, тому й міст. Така топографія мене не радувала, бо ж моїм стратегічним завданням було оминати подібні терени. Але виходу не було. Я мушу ту Домброву взяти — будь-що-будь, мене ря-тує туман і рання година, коли все спочиває, не турбуючись моїми проблемами. Помалу-малу наближаюся до мосту, обережно його переходжу, використовую безлюддя, повертаю навмання пра-воруч і вибираю ніби вулицю, ніби стежку, що веде невідомо ку-ди вгору, прямою нею все далі, виходжу на передмістя, заросле кущами, з виглядом якогось старого цвинтарища. А коли входжу поміж кущі, — натрапляю на нову несподіванку: серед тієї Бо-жої природи, біля цвинтарища, бачу в різних місцях, просто на землі, повиті міцним сном лежать у різних позах люди, чоловіки і жінки, прикриті чимсь, а то й не прикриті, деякі у тісних спо-кусливих обіймах, деякі ще діти, а то й просто немовлята. Збенте-жений, я мало не потоптав ці блаженні сотворіння, старанно ви-минав їх тіла, намагався скорше вибратись з цього едену, щоб повернути ще більше праворуч, без дороги, без стежки, без орі-

ентації, зовсім за інстинктом, держати курс в напрямку, що здався мені заходом.

Не легко окреслити почуття людини в такому стані. Абсолютна відірваність від оточення, гостра настороженість і беззастережне рішення перемоги.

Це і була моя Домброва Гурніча з-перед чотирнадцятьох років. Згадую її чи то з жалем, чи то з сатисфакцією. Такі шматки життя не даються дешево, ніякий Ротшільд не міг би на таке дозволити. Для цього треба було мати в кишені 50 грошів капіталу і мільйони надії разом з іншими добрими чеснотами, вартість яких міг би хіба оцінити такий багач, як Діоген або хтось інший з цієї породи людей, для яких слово космос і космікос звучали ще свіжо і переконливо.

А чи належав я тоді до Діогенів, Платонів чи Колумбів? Формально може ні, але фактично так. Що я тоді шукав чи відкривав? Поперше, Європу, а подруге — епоху. Європу для себе, а епоху для всіх. І який жаль, що мої зусилля не будуть оцінені належно і що їх лаври пожнуть Сталін, Гітлер, Муссоліні. І ніхто не буде знати, що я належу до тих незнаних піонерів втікацтва майбутньої Європи Заходу, цілі мільйони й мільйони яких у різних виглядах помандрують уздовж і впоперек цього прекрасного континенту.

Домброва Гурніча також швидко минає, а далі переді мною Краків. Чи знаю я Краків? О, я знаю Краків. Перший раз це було у липні 1927 року, у ролі вояка 16 полку піхоти польської армії, на маневрах перетинав я його форсованим маршем уночі з 5 на 6 липня. Вдруге це було трохи пізніше, того ж липня, в ролі героя і переможця марафонського бігу на десять кілометрів у змаганні трьох дивізій, які відбулися в терені біля цього міста і в яких я брав участь як член дружини змагунів нашого полку, що репрезентувала тоді нашу третю дивізію.

Це було, здається, 16 липня, і лив тоді зливний дощ. Траса бігу, з стрілянням на п'ятому кілометрі, проходила по бездорожному терену. Ми виглядали сумно, мокрі до ниточки і вкриті з ніг до голови багном, але наша дружина здобула чашу перемоги, а ми, її змагуни, були удекоровані медалями хоробрости чи чимось подібним.

Зупинилася наша дружина в одному з краківських фортів, де один з батальйонів нашого полку мав місце тривалого постою, яких сім кілометрів від міста. Після перегонів ми мали два дні відпочинку. Другого дня я попросився до міста. Сім кілометрів йшов пішки, що для марафонського бігуна не творило ніякої проблеми, вигляд мій був, ніби мене пожувала корова, але це не робило також ніякої різниці. Я довго блукав по вулицях, оглянув Вавель, могили Міцкевича й Словацького, Маріяцьку площу і почував себе дуже закинутим і дуже самотнім. Хтось мені казав,

що тут живуть і якісь мої земляки, але скільки я не прислухався до мови перехожих, ніякого сліду по них не знайшов...

Коли це, питаєте, було? Чотирнадцять років тому. А здається, це було вчора. За той час появилoся радіо, заговорив екран кіна, умасовилося авто, на третину скоротився глобус землі.

І ось нарешті сам Краків. Дванадцята година дня. Виходжу з потягу, і — величезна, запаморочлива несподіванка. На пероні, крім Олега Штуля, Костя Мельника і Панченка-Юревича, бачу — кого? Чирського! Миколу Чирського! Того, того самого, якого залишив на ложі смерті празької лічниці на Дейвицях.

— Це ви, Чирський? — вигукнув я, не вірячи своїм очам.

— Це якраз я. А ви хотіли вже будувати Україну без мене? О, ні! Це вам не вдасться! — казав він своїм, як звичайно, театральним голосом і виглядав у тому своєму рудому капелюсі набакир, ніби він щойно вийшов з магазину моди.

Бурхливе вітання, ніби ми не бачилися цілу вічність.

— Ми ось тут вам одразу і театр організуємо, і вас директором призначимо, і вже завтра йдемо до Кубійовича за фондами, — казав далі Чирський...

Мельник і Панченко-Юревич випадково приїхали тим самим потягом що й я, лише ми не бачилися, Чирський же приїхав ще вчора і вийшов зі Штулем нас зустріти. Примістили мене тимчасово, здається, на вулиці Зеленій, де мешкав Штуль...

У той час можна було говорити не лише про Краків польський, але й Краків український. Тут тепер перебувала добра половина українського Львова, плюс порядна частина Праги, Берліну, Варшави і багатьох інших провінцій нашої безмежної емігрантської держави. Відчувалося бурхливе життя за дня і ночі. За дня по різних урядах, редакціях та установах, за ночі по каварнях та ресторанах. Загальний настрій був бадьорий, дармащо для цього, здавалося, не було причин. Люди були вигнані з своїх місць, надій на поворот мало, українська справа неясна. Але це офіційно. Не офіційно всі вірили в чудо, що скоро буде війна, що відкриється дорога назад, що вирине знову визвольна справа... До того ж майже всі були добре влаштовані, порядно заробляли і тішилися, можливо, більшим добробутом, ніж було дома.

Особливо активними, агресивними і певними були обидві частини ОУН, які рішуче вірили у своє майбутнє і навперейми готувалися до перебрання влади на Україні. Частина Б мала готовий уряд і весь основний кістяк державної адміністрації. Плянувалися генеральні штаби, ухвалювалися розпорядження і закони. І велася завзятоща, не на життя, а на смерть, між конкурентами боротьба.

По приїзді я одразу зголосився на вулиці Зеленій 26 — головній квартирі ОУН-М. Велике, на п'ять кімнат, з рококовими меблями помешкання, і урядували там Микола Сціборський, Омелян

Сеник, Олег Ольжич, який недавно переїхав з Праги, і, здається, Роман Сушко. У іншому, нижньому приміщенні містився пропагандивний і культурно-освітній відділ, де трудилося чимало секретарів, писарів, друкарів, малярів і взагалі людей паперу і пера.

Тут був постійний рух. Люди приходили й відходили. Їх приймали у різних кабінетах різні референти. Мені здавалося, що найбільше відвідувачів мав Ольжич. Усе це творило так зване Організаційне бюро ОУН, головою якого був Сеник, а членами, крім вищезгаданих, були генерал М. Капустянський, Зиновій Книш і Юліян Васиян. Між гостями помітно було чимало військових, які приїжджали з різних країн, готові до послуг і акції...

Я вітався, зустрічався і розмовляв з багатьма членами цього бюро, як також з чисельними гістьми, що весь час сходи приїжджали, але діло мав лише з Ольжичем. Нашими турботами були справи культури — літератури, театру, пропаганди. Цій останній у той час надавали багато значення, бо на ній фактично трималися основи сливе всіх тодішніх європейських режимів. Маючи досвід Закарпаття, де ми розгорнули широко закроєну акцію пропаганди, ми плянували ще ширше розгорнути її тепер. Тому що Ольжич не був промовцем, до великої міри ці речі припадали на мою долю. На Закарпатті я об'їхав з промовами дослівно цілу країну, не минувши ні одного міста, містечка і навіть більших сіл. Теперішня ситуація вимагала ще більшої в цьому напрямі активності, і ми заплянували цілий ряд моїх виступів: два у Кракові, по одному в Варшаві, Ярославі, Любліні, Холмі, Грубешові, Томашові і Криниці.

Теми моїх виступів були не конче політичні і не конче посередньо партійні, а скорше національно-освідомлювальні, роз'яснювальні, ситуаційні. Не заторкувалися справи організації, особливо її розколу, ніколи не нападалося на противників по організації, а звичайно з особливою силою підкреслювалася важливість національної єдності і національної мети. Звичайно на мої виступи приходило багато слухачів, і вони мали чималий успіх.

Час вимагав негайної в цьому напрямі активності, але на перешкоді було мое здоров'я. За останні тижні моя хвороба знову почала робити мені чималі труднощі, а тому треба було знайти місце для якоїсь курації, маючи на увазі, що в скорому часі нам доведеться бути ще більш активними. У повітрі було повно алярмуючих настроїв нової війни. Німецька воєнна машинерія була зайнята окупацією Греції, Криту і Північної Африки, але не було вже сумніву, що і на цьому фронті треба чекати чогось нового, дармащо «дружба» Сталін-Гітлер існувала далі і більшовики старанно виконували постачання збіжжя і нафти, не дивлячись на те, що, з другого боку, всі залізниці Губернаторства були завантажені воєнними транспортами у східному напрямі.

Картина, гідна богів! Унікальна переплутаність фактів і понять. Величезний простір сходу Європи був виразно смертельно

загрожений, і разом здавалося, що він не усвідомлював цього... Сотні дивізій закутого у панцери вояцтва стояли готові до походу.

Наша міжконтинентальна емігрантська імперія бачила цю макабричну істину цілком виразно і була постійно у стані хворобливого збудження. Її перспективи винятково туманні, її шанси сливе зникаючі, але вона гарячково день і ніч діє, нагадуючи космічну туманність, у якій замало концентричної енергії, щоб стати зосередженою цілістю. Справді, не легко було уявити собі нашу батьківщину в її незалежній формі, дармащо саме це було основною метою цієї акції.

Ситуація дійсно макабрична. Розуміти своє безсилля, мати дані для виходу з становища і не могли знайти такого виходу.

Ми з Ольжичем не раз наполегливо намагалися збагнути цю парадоксальність. Нас сильно вражало усе те, що тепер дістало назву «бандерівства», яке ми дуже добре знали ще з часів закарпатської практики; ми його по-своєму розуміли, але не могли морально виправдати і логічно сприйняти. Там були чисельні наші близькі знайомі, часто приятелі, там була більшість друзів Ольжича, там були сливе всі основні динамічно-активні сили організації, гарячі, патріотичні голови, довголітні мученики тяжких тюрем, заслань, вигнань з-під усіх «визволень» і учасників усіх активних підприємств нашого опору. Добрий, розумний Ольжич від душі любив тих хлопців, але разом з тим уся їх динаміка не давала запоруки для рішення нашої проблеми. І це було одним з головних клопотів думаючих людей того часу. Ми багато з цього приводу дискутували, але всі дискусії не приносили рішення. Реальна дійсність лишалася такою, якою хотіла її природа.

Краків не лише «вулиця Зелена» другого поверху, він є також і на поверсі третьому, де містилися наші високі і найвищі уряди того часу на чолі з достойним професором Володимиром Кубійовичем і не менш достойним його заступником, з титулом ділового керівника, магістром Василем Глібовицьким.

Моя візита до цього Українського центрального комітету лише куртуазійна, а тому без претенсій. Тут також звичайно багато руху. Пригадується Хуст з відвідуванням уряду. Цілі валки людей, цілі черги біля кабінету прем'єра Волощина. Тут трохи спокійніше, але все таки і тут вичувається нервовість доби.

Авдієнція відбувається у невеликому покої, біля круглого столу, у м'яких фотелях. Сам, невисокого росту, з ознакою лисини, спокійний і зосереджений професор, його високий, з чіткими рисами обличчя, чорнявий, з нотатником у руках, заступник і я. Засадничо я маю більше довір'я до цього роду урядів, ніж до тих поверхом нижче. Говоримо про звичайні речі — про Прагу, Берлін... Про мою подорож, мої враження, мої праці. Діловий керівник час від часу щось нотує у своєму нотатнику, пан професор натомість сидить спокійно, сливе нерухомо. Я пропоную свої послуги для якоїсь роботи, мені обіцяють щось відповідне знай-

ти, я розумію, що це лише форма чемности, і вони, мабуть, розуміють, що це лише форма чемности, але ми взаємно вдоволені і прощаємося з побажанням скорого побачення, як добрі друзі і порядні громадяни.

Професор Кубійович був відомий тоді як добрий географ, його «Географія України» мала широку популярність, і взагалі, він належав до наших передових наукових сил; лише я не міг зрозуміти, чому саме він несподівано очолив цю багатонадійну інституцію, яка під виглядом допомогової установи мала без сумніву багато амбітніші наміри в майбутньому розвитку подій.

Пізніше мені стало відомо, що пан діловий керівник комітету Глібовицький цілком одверто заявив, що він належить до тієї тоді розповсюдженої касты людей, які вважають себе покликаними вищою волею для ролі вождів. А коли я пізніше ще зустрівся з паном магістром, він недвозначно, дуже одверто і зовсім щиро оповів мені про різні свої наміри, проекти і закони, які мали б бути реалізовані на нашій батьківщині під його проводом. Тепер уже не легко в деталях відтворити ті його думки і погляди, пригадую лише, що в той час звучали вони досить патетично і досить паперово.

Після відвідин комітету приходять справи дрібніші . . . От хоч би відома, рідкісна, майже екзотична поява у вигляді невеликої кавареньки десь на Плянтах, що має таку запашну назву, як «Полтава», з різними, справді блискучими іменами львов'ян, як Святослав Гординський, Едвард Козак, Ростислав Єндик, Марійка Донцова, Василь Дядинок і багато, багато інших, які вже призабулися, а в тому числі також така варшав'янка, як . . . Олена Теліга.

Ці зустрічі були для мене винятковою насолодою, бо всі вони вводили мене, родового і за давнього емігранта, трішки у засяг клімату рідного краю. Про цих людей багато читалося, багато чулося, вони виповняли собою багато ділянок культурного сектора західної метрополії українства. А зустріч з Оленою Телігою стала для нас своєрідним приреченням, фатумом. Пригадую цю зустріч у подробицях. Надворі накрапає. Віля третьої години по обіді. Заходжу до каварні в товаристві Чирського. Тиша, спокій. Не багато гостей. Деякі з них грають у шахи. І враз по сходах вниз (бо каварня містилася в сутеренах) легко й звинно вбігає дівчина років двадцяти у прозорому, яснозеленому, плястиковому плащі. Ми з Чирським сиділи при столику, пили каву і обговорювали якісь наші театральні комбінації, коли, не пам'ятаю хто, шепнув: «Олена!» Я знав кілька Олен, а з однією з них попрощався недавно на двірці у Бойтені, але тут була та Олена, що, пам'ятаю, казала:

Залізну силу, що не має меж,
Дихання Боже в сльози перетопить,

І скрутить бич безжалісних пожеж
З маленьких іскор, схованих у попіл.

І виявилось, що це не так дівчина двадцяти років, як елегантна пані років тридцяти, з прекрасним, темнобронзовим волоссям, злегка кирпатим, кокетливим носиком і виразними, зеленкавими очима.

Саме знайомство було просте, вона, що знала вже Чирського, підійшла до нашого столика, і коли Чирський нас представляв своїм приемним, виразним, злегка забарвленим якимсь акцентом, голосом, сказала:

— То це так виглядає Самчук? — вимовляючи моє прізвище — «Самчук» . . .

— Ви, здається, розчаровані? — відповів я.

— Я думала, ви гігант! «Волинь», «Кулак» . . . А між іншим . . . «Кулак». Ви для мене не «Волинь», а «Кулак». Читала його два рази . . .

— Для мене це несподіванка, — сказав я.

— А от уявіть. І я собі вас якраз таким уявляла. Такий лев . . .

— А це всього лиш Улас, — казав я далі.

— Зовнішність може бути оманною, — вставив Чирський.

Вона дивилась мені просто у вічі, ніби хотіла щось розгадати.

Розмова тривала далі і не лише цього дня, а в різних виглядах, місцях і змісті, і ніхто не міг тоді сподіватися, що це буде для нас судьбоносним. Ми зустрічалися досить часто і в різних місцях, я почав бувати у Теліг дома, на вулиці Славкавській 30, познайомився близько й інтимно з таким кубанським і уенерівським козаком, як Михайло, від якого вона дістала своє картинне прізвище; ми бавилися, фотографувалися, їздили на прогулянки за місто. У нас витворилися інтимні інтереси. Олена вечірньою добою за столиком і чаркою, у каварні Бізанця, могла безпечно оповісти мені докладно і барвисто свої пригоди, а в тому числі й любовні, яких вона не цуралася, а вважала за своє велике добро, але не завжди могла повісти їх людям, хоч і хотіла повісти, бо любила дружбу, ніжність, щирість, приязність і тепло, як контраст до її бравурної, майже гусарської постави героїзму:

Але для мене — у святім союзі:

Душа і тіло, щастя з гострим болям.

Мій біль брентить, зате коли сміюся, —

То сміх мій рветься джерелом на волю . . .

Це останнє «джерелом на волю», я хотів би замінити «джерелом прозорим», бо її сміх був справді щирим і прозорим. Карикатура Едварда Козака представляла її в той час як грайливу дівчину у стрічках, за якою біжить юрба парубків, з мотгом: «А за мною, молодую, сім пар хлопців чередою».

Але це було так і не так. Любила вона таких хлопців і навіть

таку череду, але разом уміла дуже чітко і дуже категорично розрізняти людей від людей, ставити між ними відповідні знаки, чи навіть «гострі межі», чи — «комусь там дотик рук, комусь гарячий сміх». І вміла тих людей вибирати, пізнавати і покоряти.

І знову таки це не була поза, легковажна кокетерія, данина добі або бляшана музика, якої у нас було тоді більше, ніж треба. Усе, що вона висловлювала у своїх віршах чи в своїй поведінці, було у неї автентичне.

Для мене вона була великою несподіванкою і відкриттям. Починаючи від того «Кулака», я був гостро вражений її екзальтованою, напруженою, невтомно грайливою вдачею. Я любив читати про мадам Помпадур, мадам фон Штайн, леді Гамільтон, Єлисавету Габсбург, Марію Башкірцеву, але то все було читання. У житті я таких не зустрів. І враз ця дійсність. І ця правда... І тому нічого дивного, що ми майже з першого слова стали і лишилися до кінця друзями.

За чергою мої стопи на цьому терені були направлені на такі фортеці нашої культури, як відоме краківське видавництво, що містилося на вулиці Кармелітській 34, з його «Краківськими вістями» та іншими виданнями. Тут я мав шану вперше пізнати такого яскравого і видатного представника львівської культурної еліти, як поет, письменник, композитор, журналіст і гуморист Роман Купчинський, аліас Галактіон Чіпка, один з довголітніх співробітників історичної львівської газети «Діло», який справив на мене враження своєю імпозантною, лордівською поставою, як також і своєю поведінкою та своєю мовою. Не знаю чому, але першою темою нашої розмови була дискусія про українців сходу і заходу, про так званий дух степу і дух гір, при чому нас, волинян, зараховувано до цих останніх, і я, розуміється, був адвокатом сходу, можливо тому, що велику частину свого життя провів на заході...

Саме собою зрозуміле, що великою атракцією було для мене знайомство з таким виразним і шанованим улюбленцем муз і грацій — у поезії і малярстві, як Святослав Гординський, лише з огляду на дефекти його слуху нам не вдалося розгорнути з ним якихось особливих розмов. Зате ми обмінялися приязними усмішками, морганням очей, жестами рук, знизуванням плечей і голови та кількома фразами на папері...

Адоптований, вірний і щирий львов'янин Федір Дудко, якого я також зустрів у цьому видавництві, дуже швидко оповідав мені про свої нові літературні задуми. Це було знайомство на довшу мету, бо пізніше нам не раз, дома і не дома, довелося ще зустрічатися і ділитися різними нашими особистими і не особистими жалями і болями, як також різними проблемами, клопотами, успіхами і неуспіхами наших літературних гараздів.

(Далі буде)

**ВОЛОДИМИР ПОПОВИЧ: МАЙСТЕР ЕМАЛЮ —
МАРІЯ ДОЛЬНИЦЬКА**

Мистецька атмосфера, систематична виміна думок, шляхетне суперництво, толеранція рівнорядних сил — це все має велике значення для мистця. Вони не тільки виховують мистця чи допомагають йому стократ швидше розбиратися в складних питаннях, але виробляють певні навички і форми в заокругленому мистецькому житті, що переходять у традицію; визначають підсвідомі, інтуїтивні чинники в мистця, приводять у лад усе сказане, прокладають дорогу до мистецького поступу.

Цього в нас немає і цього нам бракує. Тільки таким явищем і його аналізом ми можемо пояснити те, що Марія Дольницька — велика мистецька сила, досконалий майстер, висококваліфікований технік і справжній поет — мало znana широким українським масам. Яка трагедія!

Творити для своєї нації, віддати їй придбане довгими роками знання, весь свій хист, свою творчість і вогонь, всю себе, — розкидати свою працю довгих днів та ночей, місяців і років по чужих музеях та збірках, виставках та сальонах, тріумфально збирати за працю оплески у формі визнань, рецензій, доповідей тощо, це все віддати не там, де треба і де це все повинно бути...

Павло Ковжун

(«Мистецтво», ч. 2-3, 1932)

Марія Софія Дольницька народилася у Львові 1 січня 1895 в родині Антона Дольницького (1853-1954) і Йосифи з дому Охримович. Її батько — нащадок старого священничого роду — був довголітнім суддею найвищого трибуналу у Відні. Бувши студентом у Львові, він очолював у 1875-76 рр. студентське товариство «Академіческий кружок» та редагував його орган «Друг» і спричинився до поборення москвофільських тенденцій серед галицької студентської молоді. А. Дольницький написав декілька популярних правничих статей і брошур, а під псевдонімом «А. Переплис» — повість «На потемки». Сім'я Дольницьких мала четверо дітей: сина Степана (адвокат) і три дочки — Ірину (одружену з о. Мироном Даниловичем), Таїсу (була секретаркою в д-ра Євгена Петрушевича) та Марію-Софію.

Батько Антін мав значний вплив на виховання дітей, зокрема на наймолодшу Марію, яка до свого батька ставилася з найбільшою пошаною та пієтизмом і присвятила йому кілька своїх найкращих праць, між іншими «Різдво». Марія-Софія почала шкільне навчання, маючи лише п'ять років; народну школу і частину гімназії закінчила у

Львові, де її учительською рисунків (1907-10) була відома малярка Олена Кульчицька. У 1910 році батько став суддею найвищого трибуналу у Відні, куди виїхав сам, бо родина залишилася у Львові, щоб Марія могла закінчити лицей. Іспит зрілості Марія склала влітку 1911 і восени того ж року вся родина переїхала до Відня. Маючи велике зацікавлення мистецтвом, Марія вступила після закінчення середньої освіти у Царсько-королівську школу прикладного мистецтва у Відні, яка славилася високим рівнем навчання — диплом її давав право вчити рисунків у середній школі. У цій школі здобула мистецьку освіту також Олена Кульчицька в 1903-07 рр.

Дольницька студювала мистецтво сім років: три роки емальову техніку у проф. Аделі Штарк, три роки рисунок та один рік малярство у проф. Мюллера-Гофмана; між її професорами був відомий австрійський мистець Оскар Кокоска, який учив рисувати акти, при чому вимагав дуже швидкого рисунку — за одну-дві хвилини рисунок акту мусів бути готовий.

Уже під час студій Дольницька звернула на себе увагу головне своїми емальовими творами. В 1918 році вона отримала нагороду ім. Айтельбергера, яку в школі уділено тільки 6 разів за 30 років, і грошову премію у висоті 600 корон. Однією з нагороджених праць був великий триптих «Розп'ятий Христос». Директор школи Роллер, тодішній художній оформлювач Віденської державної опери, продав цей триптих царському намісникові в Лінці; де цей триптих знаходиться сьогодні, не відомо. У 1920 році Марія закінчила мистецьку школу і виїхала на кілька місяців до Фінляндії, до товариства своїй кузині Олені з Охримовичів Залізняка, чоловік якої, д-р Микола Залізняка, був послом УНР у Гельсінках.

Тут Марія багато рисувала і намалювала великий образ «Кобзар» (олія), який подарувала Залізникам. Цей образ пропав під час другої світової війни у Відні (залишилася тільки його фотознятка).

На початку 1921 року Дольницька повернулася до Відня, де в той час перебувала велика кількість українських політичних емігрантів — колишні члени уряду УНР, партійні діячі, творча інтелігенція. Тут Марія познайомилася з такими видатними особами, як Євген Чикаленко, О. Олесь, Юрій Сірий та інші. Для збірки поезій О. Олеся «Чужиною» вона нарисувала обкладинку. Українське культурне життя у Відні було досить жваве і навіть цікаве. На різних мистецьких улаштуваннях Дольницька деклямувала поезії Шевченка і Франка («Мойсей»), а коли одного вечора вона продеклямувала всю «Гуцульщину» О. Олеся, присутній у залі поет заплакав від зворушення. Найближчими приятелями Марії в той час були Ольга Басараб та Олена Залізняка, обидві старші від неї. У своїх спогадах про Ольгу Басараб мистець пише (лист від 4 жовтня 1964):

«Ми були молоді, я наймолодша. Оля старша на п'ять років, а Галя Залізняка найстарша. Ми всі були палкі патріотки — зокрема Оля, а Галя завжди була більш опанована. Ми жили духом стрі-

лецтва, духом молоді, воскресаючої України, разом читали всю моду літературу, зустрічалися з О. Олесем та Ю. Сірим, і жили в якомусь піднесеному стані духа: запал, віра, захоплення. Ми ходили немов по хмарах».

Молода, повна енергії і великих плянів малярка прагнула працювати для української культури. Їй треба було зважитися: залишитися у Відні чи повертатися на батьківщину? В цій ситуації Дольницька обрала третю можливість — виїхати у Новий світ, у Північну Америку.

ЧОТИРИ РОКИ У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ

«Я виїхала до Америки, щоб зміряти свої сили на чужині і серед найтяжчих умов не спроневеритися мистецтву. Пішла інстинктивно на свого роду „Вандеряре”», — пише вона в одному листі. У березні 1921 вона прибула до Міннеаполісу, до своєї сестри Ірини, чоловік якої був парохом тамошньої церкви. Два місяці після її приїзду о. Данилович дістав призначення до Ст.-Луїсу, а Марія хоч ще не знала добре англійської мови, залишилася в Міннеаполісі, який був більшим культурним центром, ніж Ст.-Луїс. У «Сеттлемент гавз»¹⁾ дістала дві кімнати на робітню. І тут почалася її дуже активна та плідна мистецька праця в різній техніці — олія, пастеля (портрети), рисунки, дереворити, емаль.

Мистецькі кола зацікавилися молодого та оригінального маляркою з Європи, її творчість подобалася знавцям, а в пресі появилися прихильні рецензії. Так щоденник «Норт-Іст Аргус» від 2 вересня 1921 писав: «...присутність її визнаного великого таланту є надхненням для інших, і є всі дані на те, що за короткий час вона стане світочем Міннеаполісу».

Директор галерії Г. В. Рубенс запросив її влаштувати виставку своїх творів. Така перша індивідуальна виставка мала місце при кінці вересня 1921 в галерії «Джон С. Брадстріт енд Компані», де виставлено 30 творів — пастелі, в тому числі її автопортрет, малюнки, рисунки і 15 емалів. Про цю виставку мистець згадує у спогадах.

«На цій виставці п. Кросбі-молодший купив рисунок-пастелю „Мавка”. Його батько, фабрикант-мільйонер, зайшов відтак на виставку, щоб познайомитися зі мною, і виявив охоту закласти емальовий варстат для мене, але я у своїй ангельській невинності подала таку низьку суму для влаштування варстату, що він, думаючи, що я ніби кепку з нього, відійшов. Це спричинило, що власники галерії в дослівному значенні цього слова рвали собі волосся на голові з розпачу супроти нечуваної та небувалої наївності з мого боку».

¹⁾ Settlement House — North East Neighborhood House, 1929 Second Street, N. E.

Широку рецензію про цю виставку (з фотозняtkою мистця при праці) подав «Міннеаполіс Джорнал» від 4 квітня 1922:

«Молода українська дівчина, артистка, яка рік тому прибула до Міннеаполісу і яка не вмiла промовити й слова по-англійськи, є сьогодні предметом серйозного зацікавлення мистецьких кіл Міннеаполісу, які захоплюються якістю її малюнків, рисунків та емалів... Її рисунки користуються загальним визнанням через їх велику силу, впевненість та шляхетність. Деякі пастелі, включно з її автопортретом, є рiшуче чимось надзвичайним... Найбільше захоплення викликають праці в емалі, які є надзвичайно оригінальні і технічно викінчені». (Скорочений переклад цієї рецензії помістило «Дiло» від 21 жовтня 1922 п. н. «Успіхи малярки Марійки Дольницької в Америці»).

Виставку відвідала численна публіка, і мистець дістав цілий ряд запрошень до збірних виставок. На річній виставці Товариства мистців штату Мінесота, яку організував Інститут мистецтва в Міннеаполісі в травні 1922, були виставлені дві пастелі Дольницької — «Суд Паріса» та «Автопортрет», за які організатори виставки висловили їй окрему подяку. Чергове запрошення прийшло від організаторів мистецького відділу на річному ярмарку штату Мінесота в 1923 році. На цю виставку пішли дві пастелі «Нікі» (портрет українського хлопця) та «Автопортрет» і п'ять емалів, між ними «Весна», «Відпочинок» та «Святий Йоан». За «Нікі» вона дістає перше місце між рисунками, а за емалі — перше місце в прикладному мистецтві («Міннеаполіс Джорнал» від 29 серпня 1923).

Дольницька малювала багато, передусім портрети; за час свого перебування в Америці намалювала коло 200 портретів, у більшості пастелею. Крім цього, вона вчила рисунків п'ять днів на тиждень. Молодь полюбила Марію і працювала добре, так що на Національну виставку шкільних малюнків у Вашингтоні тільки з однієї класи дівчат прийнято аж 40 малюнків.

На другу індивідуальну виставку (в галерії Брадстріт, восени 1923) Дольницька приготувала нові твори, намальовані спеціальною технікою — чорно-біло-червоною (чорна — м'яка крейда, біла — крейда, червона — бістер, спеціальна крейда, приготована з червоної та червоно-брунатної землі). Це були переважно портрети дітей, у тому числі портрет української дівчини в народному строї «Маруся». Напередодні виставки «Міннеаполіс Джорнал» від 23 вересня 1923 помістив інтерв'ю з маляркою (автор Сівілла Фармер) і репродукцію «Марусі».

Щоб посвятити весь свій час мистецькій творчості, а не навчанню дітей, Марія переїхала до Філядельфії, де сподівалася ввійти в контакт з тамошньою українською громадою. У січні 1924 вона винайняла скромну робітню на Південній Шістнадцятій вулиці і з питомою для неї завзятістю та працьовитістю заходилася малювати. Одним з більших творів того часу є образ Богородиці «Мати Украї-

ни», про який є докладна згадка в газеті «Америка» від 26 червня 1924. Образ пропав у Відні під час другої світової війни.

Щоб допомогти нашим громадам у культурній праці, Дольницька взялася малювати сцени для аматорських драматичних гуртків (Рейм, Пенсільванія).

У лютому 1924 вона влаштувала свою четверту індивідуальну виставку у філядельфійському «Графік Скеч Клуб» на вул. св. Катерини, ч. 715. Було там понад 30 творів, у тому числі «Три парки», триптих «Св. Іван Христитель» (народження, проповіді, смерть), «Українська фільора» і «Гіпноз». Критика підкреслювала передусім модернізм її вислову в портретах, сміливість композиції, а в триптиху — інтелегентну мистецьку інтерпретацію; з-поміж емалів критика відзначала «Відпочинок» та «Візію св. Івана» («Івнінг Паблік Леджер», від 9 березня 1924). Ця ж газета в числі від 12 березня опублікувала статтю про малярку з її фотопортретом. При кінці статті згадувано також матеріальні труднощі Марії Дольницької та її незламне бажання працювати тільки для мистецтва. Вістку про цю виставку подала також «Свобода» від 26 лютого 1924, де сказано (мова оригіналу):

«Не знаємо, скільки українська еміграція в Америці доцінює свою рідну штуку. Варт одначе, щоби якась багатша церков спромоглася забезпечити собі хоч деякі образи з-під кисти панни Дольницької. Нехай би й американська Україна повеличалася, що має щось дійсно артистичного і то з робітні своїх визначних людей».

Як сама малярка оцінювала американські рецензії, довідуємося з її листа до Павла Ковжуна з 1932 року: «... критики в часописах довжелезні та прихильні (на мій смак, дуже наївні) і важливі хіба тим, що всі підкреслюють моє національне походження... А що таке Україна, того ніхто в Америці не чував, і не раз доводилося мені виголошувати географічну доповідь, ніби легітимуючися, що я не з Місяця походжу...»

Під час свого перебування у Філядельфії Дольницька дістала за прошення взяти участь у збірних виставках; на річну виставку Товариства мистців у Міннеаполісі в 1924 році вона послала п'ять своїх творів. Але успіхи в мистецтві аж ніяк не супроводилися успіхами матеріальними. Перебуваючи в Міннеаполісі, малярка мала забезпечені помешкання та прожиток за лекції рисування і весь вільний час могла присвятити мистецькій творчості. У Філядельфії їй довелося самій дбати про свій прожиток, тому початки були дуже тяжкі. Наша заробітчанська еміграція не мала і не могла мати вирозуміння для творчості окремих мистців; ці емігранти обмежувалися тільки народною творчістю, яку вони цінили і зберігали. У США не було тоді якоїсь інтелектуальної верхівки, крім кільканадцятьох священників, які на мистецтві не розумілися більше, ніж їхні парохіяни. Сподіваних замовлень для наших церков не було.

Також американці не присвячували більшої уваги мистецтву і ми-

стецьких творів не купували. Про це влучно написала в газеті «Діло» від 2 квітня 1936 Марія Демидчук з Брукліну:

«З-поміж американців тільки висококультурні одиниці цікавляться мистецтвом і високо цінують його. Пересічні американці дуже реальні та практичні, а свій смак уміють задовольнити і в 10-центових крамницях. Вони все похвалять, напишуть прихильну рецензію і на цьому кінчаться. Хто думав би про практичний бік справи, той дуже розчарувався б у своїх сподіваннях. Щоб те, що тут пишу, не виглядало на неправду, подам декілька фактів, ближче мені знаних. У 1924 році побувала тут артистка-малярка панна Марія Дольницька. Людина молода, енергійна і велика ідеалістка. Бажала творити і працювати, а що терен її праці був доволі малий у своїх, пішла вона, повна запалу, в американський мистецький світ. Мала навіть виставки своїх творів побіч американських та інших малярів. І що скажете, дорогі земляки? Ця молода і талановита людина буквально не могла запрацювати на свій скромний прожиток».

При кінці 1923 року М. Дольницька опинилася у великій матеріальній скруті: Філядельфія була для неї чужим містом, і не легко було нав'язати контакт з колами, зацікавленими мистецтвом. Довелося навіть голодувати. Коли про це довідалася ігуменя сестер василюнок мати Йосафата (родичка Дольницької), взяла Марію до манастиря «Фокс Чейз», щоб її там прогудувати.

В той час пані М. Демидчук (дружина редактора газети «Америка») запропонувала нашим організаціям запросити Дольницьку виконувати малярські праці в церквах та народних домах. У 1924 році надійшли замовлення малювати... завіси для аматорських театральних гуртків. Ці принагідні замовлення не мали нічого спільного з справжнім мистецтвом. Малярка була свідома, що, замість йти вгору, вона може опинитися на похилій площі. Вона не хотіла звертатися до свого батька за допомогою, а йти працювати продавцем у крамниці, як їй радили деякі знайомі, було б виключене, бо все своє життя вона присвятила мистецтву. Тому Дольницька залишила в США коло 200 портретів, малюнків та рисунків і на початку 1925 року повернулася до Відня.

ЗНОВУ НАД ДУНАЄМ

В австрійській столиці Дольницька оселилася у свого батька — у третій дільниці, на вул. Кляйста ч. 8. Тут вона відновила колишні знайомства серед мистецьких кіл і наполегливо взялася до праці: відкрила власну робітню при «Новій галерії» — Грюнангергассе ч. 1. Власником галерії був О. Ніренштайн-Каллір, відомий з того, що, переїхавши до США, відкрив малярку — Грандма Мозес. У цій галерії Дольницька влаштувала відтак постійну виставку своїх праць. Робітня, де малярка працювала понад 25 років, складалася з двох

малих кімнат — у куті однієї з них стояв газовий пальник, а посередині піч для випалювання емалів. Після повернення з США Дольницька вирішила працювати виключно в цій техніці. Працювала звичайно по 12 годин денно.

Протягом півтора року разом з Марією працювала її товаришка по емальовому мистецтву Оля Окуневська, молодша дочка адмірала-лікаря Ярослава Окуневського, малярка-емалістка, випускниця віденської Школи прикладного мистецтва. Обидві вони влаштовували свої виставки в «Новій галерії» і швидко звернули на себе увагу: в пресі появилися прихильні рецензії, які заохочували їх до дальшої творчої праці. Наприклад, «Діло» від 31 травня 1926 писало: «В галерії є виставлені більші та менші праці; найбільше помітними є „Рай” і триптих „Страшний суд” Марії Дольницької, над якими вона працювала більше, ніж півроку. Є також різні тарілки і навіть біжутерійні предмети». (Репродукція триптиху була поміщена у збірнику «Мистецтво», Львів 1932, стор. 42).

Емалі Дольницької можна було бачити, крім постійної виставки в «Новій галерії», на різних європейських виставках; жадна репрезентативна виставка австрійських мистців у Відні або за кордоном не відбувалася без участі української емалістки.

За 1927-36 роки дуже багато її праць розійшлося по світу за посередництвом подружжя Розенталів, які мали у Відні фабрику та крамницю виробів з тонкого скла. Пані Розенталь, дуже ділова та енергійна, швидко розвинула своє підприємство так широко, що постійно брала участь в усіх міжнародних ярмарках у Німеччині та Австрії. З Розенталями Дольницька познайомилася через свою шкільну товаришку Діну Кун. Так виставлялися праці нашої землячки на міжнародних ярмарках у Дюссельдорфі, Ессені, Франкфурті та Ляйпцігу, де вони були звичайно випродані. Знайомство з Розенталями поглибилось, і вони стали меценатами нашої малярки-емалістки. У колекції д-ра Берти Розенталь у Тель-Авіві є коло 30 емалів М. Дольницької, в тому числі «Рай» та «В'їзд у Єрусалим».

Крім цих виставок, так би мовити, комерційного характеру, Дольницька брала участь у виставках суто мистецьких. Важливіші з них: «Два століття мистецької творчості мистців-жінок Австрії» — виставка, влаштована з приводу Міжнародного жіночого конгресу (1930); виставка у «Фолькванг-Музеум» в Ессені (1932); у галерії «Ст. Бернульфус-Гуйс» (Амстердам, 1931); у Падуї та Мілані (квітень 1933); виставка австрійського мистецтва в Лондоні (1934), на якій малярка отримала почесний диплом. Міжнародне журі Мілянської трирічної виставки (1934) нагородило її спеціальним дипломом. У ці роки М. Дольницька посилала кілька своїх творів на виставки у Швейцарії, Швеції та Америці. Музеї у Франкфурті над Майном і в Хемніці закупили її твори.

Критики відзначали в емалях Дольницької надзвичайну гармонійність кольорів і візантійські мотиви в композиціях на релігійні теми.

Поважні мистецькі журнали репродукували її твори: у «Дойче Кунст унд Декораціон» (за червень 1930) поміщена цілосторінкова репродукція «Сім дівчат» — сім античних грецьких чеснот (цей твір купив у 1940 році віденський диригент Р. Геґер). Прихильна рецензія появилася в журналі «Дас інтерессанте Блятт» від 6 серпня 1931, а в «Кірхенкунст» (ч. 5 за 1932 рік) — ілюстрована стаття історика мистецтва Ганса Тітце п. н. «Емалі Марії Дольницької». Автор ставить нашого мистця на рівні з першорядними світовими майстрами емалю і знаходить в емалістиці подвійний мистецький шлях її творчости: з одного боку, йдеться про сучасного мистця, вихованого в модерній школі віденської академії, а з другого — про мистця, що коріниться в українських традиціях, які сягають через княжу добу до Візантії.

Теми до своїх творів Дольницька бере з біблійної історії, грецької мітології, різних алегорій та українського фолкльору. З періоду 1925-34 рр. походять такі важливіші її твори: «Гуцули» — тарілка, в приватній американській збірці, триптих «Пресвята Марія», диптих «Св. Анна» (з одного боку) та «Св. Миколай» (з другого) — замовлення Розенталів для румунського міністра закордонних справ, «Гарпісти» — тарілка, «Аполлон» — власність В. П., «Мудра і немудра діви» — образ, зроблений малярською технікою «лімж», власність Розенталів, «Половання на гуси», «Гуцулка», «Водяний концерт», «Квіти».

Ім'я нашої малярки було таке популярне у Відні, що студентки мистецтва приходили до неї вчитися емальової техніки, а дирекція Школи прикладного мистецтва призначила її в 1934 році асистенткою професора Мюллера-Гофмана. Але саме тоді почалася у Відні «громадянська війна» між соціалістами і нацистами, що привело до розв'язання парламенту та анулювання всіх поточних актів, у тому числі також і акту іменування Дольницької асистентом. Не помогли ні протести директора школи Роллера, ні професора Мюллера-Гофмана; асистенткою іменовано тоді іншу особу. Не довго після цього помер Мюллер-Гофман.

1936 рік приніс зміну в особистому житті мистця: вона одружилася з Оттоном Недбалем, який був спеціалістом мистецьких металевих виробів і золотником. Він був шкільним товаришем Олі Окуневської, яка одружилася в 1926 році і виїхала до Берліну. Перед своїм виїздом вона зарекомендувала Дольницькій Недбала на своє місце в робітні. Оля знала, що Недбаль не має можливости закласти власну робітню і що він дуже талановитий мистець. До того, Недбаль міг би обрамлювати твори Дольницької, як от триптихи та диптихи.

Першою великою виставкою творів Марії Дольницької була виставка в пражському Музеї прикладного мистецтва — від 29 листопада 1936 до 15 січня 1937, де виставлено коло 100 емальових праць, більшість яких була виконана «перегородчастою технікою». Це були композиції на мотиви грецькі, ренесансові і українського народного мистецтва. Чеська фахова критика висловилася з визнанням про ви-

Марія Долъницька Унизу — «Автопортрет» (1945); угорі — «Марія» (емаль, 1935); праворуч згори вниз: «Жінки при праці» (емаль, 1936); «Покрова» (емаль, 1958).

сокий мистецький і технічний рівень емалів. Відвідувачі закупили чимало творів Дольницької, так що виставка принесла їй також і матеріальний успіх. У той час наша малярка познайомилася з істориком мистецтва проф. Володимиром Січинським, який писав про цю виставку до української преси.

На Світовій виставці в Парижі в 1937 році емалі Дольницької демонструвалися у відділі мистецтва австрійського павільйону, де були виставлені нечисленні твори найкращих мистців Австрії.

ЗВ'ЯЗКИ ЗІ ЛЬВОВОМ

Розголос про талановиту малярку-емалістку дійшов також на українські землі. У 1927 році надійшли перші замовлення зі Львова. Парох Успенської церкви о. Дам'ян Лопатинський, який був відомий у Львові як людина, що цікавиться українським мистецтвом, замовив дві більші емальові ікони для тетраподу в церкві — «Христа» та «Богоматір». Заслугою о. Лопатинського є також придбання гарних вітражів для церкви роботи мистця Петра Холодного, старшого.

Серед мистецьких кіл Львова емальові ікони Дольницької викликали справжню сенсацію. Це бо знайшовся мистець, який відновив старі мистецькі традиції княжої доби, коли на Україні в емальовій техніці були створені твори високої мистецької вартості. Захоплені іконами львівські любителі мистецтва замовляли в мистця також емалі для себе. Так «Достава» (кооперативна фірма для виробу і продажу церковних предметів, яка мала свої крамниці у Львові, Перемишлі і Станиславові) почала при кінці 1927 та на початку 1928 років переговори з Дольницькою в справі медальйонів для чаш та евангелій. Однак у той час у Галичині ґрунт ще не був зрілий для високомистецьких замовлень. Отець Володимир Лициняк, голова «Достава», писав у листі від 13 травня 1928 до мистця (стиль оригіналу збережений):

«...Пані Залізняка доручила мені емальові образки безпосередньо перед святами. Щоби почути їх оцінку з компетентного боку, я взяв ці образки на найближче засідання консисторії, щоб показати о. митрополитові і членам консисторії. Всі оглядали і висказували свої погляди. Думаю, що найінтересніше буде для Пані почути оцінку митрополита, чоловіка, що розуміється на мистецтві; отже він сказав буквально так: „І рисунок, і техніка дуже добрі“. Деяким отцям не подобалися очі, що дивляться набік, а не просто, і через те виходить зірками (забагато білка на оці). Дещо інакше дивиться з конечности на справу „Достава“, бо вона як торговельне підприємство мусить числитися також: а) зі смаком своїх гостей, б) з їх фінансовою спроможністю. Сей „смак“ наших покущів переважно дуже примітивний, треба їх доперва виховувати до чогось нового, а се може йти поступово. Наприклад, візантійський стиль у малярстві дуже тяжко вво-

дити, бо народ призвичаений до західнього малярства і любить святих гладких, товстеньких і т. д. Друга трудність з ціною. Вправді, Пані не долучили рахунку за ті образки, але від п. Залізнякавої знаю, що вони коштують 40 доларів. Об'єктивно беручи, се ціна зовсім не висока; вони навіть більше варті, якщо узгляднити вложену в них працю і знання, а з точки „Достави” вони задорогі для тої цілі, на яку вона їх потребує. Щоб „Достава” могла уживати таких образів при оправі евангелій, треба б: 1) їх так викінчувати (без золота і срібла), щоб їх ціна не перевищала 10 доларів за комплект; 2) давати краски живі, щоб були ефектовні для ока нашого галицького покупця. Думаю, що Пані скомбінують щось таке. Покищо дякую за прислани і долучую за них 40 доларів, а очікувати буду нового видання.

Однак не тільки замовлення зі Львова цікавили мистця, вона прагнула знати, як виглядає тамошне мистецьке життя, які мистці висуваються на перші місця і якою є їхня творчість. Коли в 1931 році у Львові постала Асоціація незалежних українських мистців (АНУМ), Марія Дольницька стала одним з його найактивніших членів — поруч Павла Ковжуна, Миколи Бутовича, Ярослави Музики, Святослава Гординського, Михайла Осінчука, Івана Іванця та інших. З ініціатором та головним рушієм АНУМ П. Ковжуном Дольницька вела жваву кореспонденцію і підтримувала листовний зв'язок також з Я. Музикою, М. Осінчуком та І. Іванцем. АНУМ видавав свій журнал «Мистецтво», до якого Дольницька надсилала дописи про мистецьке життя Відня і Заходу. У Відні вона інформувала австрійських мистецтвознавців про українське мистецтво, яким особливо цікавився віденський критик д-р В. Борн. Він виголошував у радіо доповіді про українську культуру, збирав матеріали про українське мистецтво і посідав чимало фотозняток творів Дольницької. До Львова йшли щомісячно два-три листи від неї. Ковжун високо цінив її думки та спостереження. «Ви пишете дуже культурно і гарно», — писав він їй у листі від 21 жовтня 1933.

Також у Києві зацікавилися працями Дольницької: тамошні мистці просили Ковжуна надіслати їм репродукції її емалів. До 1933 року існував мінімальний зв'язок між мистцями Києва та Львова і ще можливим був обмін книжками та періодикою.

У журналі «Мистецтво» (ч. 1, 1932) надруковано нотатки Дольницької про емаль, а в ч. 2-3 Ковжун опублікував статтю про її творчість, ілюстровану дев'ятьма її репродукціями. Більші ілюстровані статті появилися в газеті «Назустріч» (ч. 23, 1934 і ч. 17, 1935).

АНУМ запросив М. Дольницьку на щорічні збірні виставки у Львові, але через митні труднощі не на кожну виставку могли прийти її твори. У 1933 році митрополит Андрей Шептицький купив для своєї збірки один емаль, а тодішній ректор Богословської академії у Львові, о. д-р Йосиф Сліпий, замовив у неї в 1935 році чашу у візантійському стилі.

1935 рік був важливим роком у житті мистця. Після 24 років пе-

ребування за кордоном Дольницька приїхала влітку на два місяці до Львова. Тут відсвіжила свої спогади з юних днів, познайомилася з окремими мистцями, з якими листувалася досі або яких знала тільки з преси. З перших днів свого перебування у Львові вона пильно студіювала мистецькі цінності рідного міста. Особливо її цікавили збірки старих ікон з 15-18 стол. в Українському національному музеї. Познайомилася також з творчістю своїх львівських колег, хотіла пізнати давню малярську техніку темперою, якою користувалися старі іконописці і яку у Львові дуже добре опанував Петро Холодний, старший (1876-1930). Дольницька вчилася цієї техніки впродовж одного місяця і зробила в ній копію (на дошці) старої ікони «Святий». Вона також відвідала Олексу Новаківського, оглянула його твори і повела розмову про сучасне мистецтво. Новаківський в її очах був тоді повний молодечого розмаху, темпераменту і віри в мистецтво. Йому було вже 63 роки, борода посивіла, але він казав, що «борода цвіте, як квіт на весні», і сам почував себе весняно. Восени того ж року він помер.

Під час перебування Дольницької у Львові серед керівників АНУМ постала думка влаштувати курс мистецького емалю і запросити її як учителя курсу. Вона радо погодилася і пообіцяла зробити це в наступному році. Однак через організаційні труднощі у підготові такого курсу можна було влаштувати його не раніше 1937 року. Цей курс відбувся в приміщенні львівського Промислового музею від 1 лютого і до 14 березня 1937. Було коло 60 учасників, у тому числі 20 українців (між ними Я. Музика, М. Бутович та М. Осінчук, декілька молодших мистців і два монахи-студити з Унева), решта — польські та єврейські мистці. Курсанти перебували цілими днями в робітні (від 8-9 год. ранку до 9-10 год. вечора), і їх захоплення новою технікою було безмежне. На цьому курсі мистецької металообробки вчив Отгон Недбаль. На закінчення курсу відбулася виставка праць — разом 111 творів. Для порівняння виставлено збірку емалів Промислового музею — візантійські, китайські, японські, італійські та французькі; деякі з них аж з 11 століття; всього 100 творів. Курс пройшов у гарній товариській атмосфері наполегливої праці. Дольницька була так переобтяжена навчальною роботою, що дослівно не мала часу зробити принаймні одну власну працю для кінцевої виставки, тому експонувала там чотири свої твори, які вже були у Львові: дві ікони з Успенської церкви, одну із збірки митрополита Шептицького і одну із збірки М. Терлецького. Праці курсантів високо оцінила мистецька комісія з варшавського міністерства освіти, яка спеціально приїхала до Львова, щоб оглянути виставку.

У Відні довго перебував і творив наш мистець Федір Яхимович (1800-89), відомий декоратор Державного оперного театру, декорації якого вживали до 1939 року. Павло Ковжун попросив Дольницьку відшукати у Відні мистецьку спадщину призабутого в нас мистця, зробити для архіву АНУМ фотознятки його творів і, як можливо,

влаштувати виставку віднайдених його образів. Завдання не було легке, але при наполегливості Дольницької вдалося знайти нащадків мистця і частину його творів. Коли Ковжун довідався про ці знахідки у Відні, написав їй ентузіастичного листа.

«Пані Маріє, — писав він 30 вересня 1936, — цілую Вас за те, що Ви зробили для Яхимовича, для всього українського мистецтва і для мене! Читаючи Ваш лист, я просто шалію! Вірте мені, що більшої приємності я не мав за останній рік! Зілюстрований Яхимович у „Мистецтві” — це ж „щось”! А далі підуть Білявський, Долинський, Вендзілович, Гадзевич, Устиянович, Терлецький, Лучинський. Боже, ціла низка майстрів-галичан, забутих і занедбаних, про яких ніхто ані слова — хіба в ряди-годи щось Голубець напише. Я ж це приготвую з 1 числа „Мистецтва”. Я тільки думаю про це, бо ми властиво виступаємо на їхньому полі, як на нашому полі виступлять нові люди, нові мистці. І Ви мене розумієте, правда? Я тільки що повернувся з Яворова і зараз же Вам пишу, щоб Ви знали, що стараюся зараз же про гроші, котрі будуть Вам переслані для знімок. Минулого четверга ми мали засідання, на котрому я порушив справу виставки Корнила Устияновича і зробив плян. Вона буде в час, коли й Ви будете тут. Побачите, що ми стягнемо до виставки 150 його полотен! Який це був прекрасний майстер, романтик! Нехай знає наша молодь (бо вона застрашує мало знає), що українська культура, творчість українських людей не впали з неба! Що ми не безбатченки, що не все йшло з Кракова, що з Кракова йшли переважно речі середні, провінційальні! Ваші шукання чудесні! Отож і я так все вишукую. „Нюх”, от що, Марійко! Видно Ви його маєте. Так би сказати „голос крові” — от що. Ви мусіли знайти Яхимовича! Не вільно його не знайти, інакше щоб то було — хто ж ми тоді, якась череда, чи що? Все мусить бути, мусять бути і гроші! Бо як тепер не зробиться, то хай дідько бере, — невдачі втомлюють і мучать...

Ваш Павло К.»

Виставка творів Ф. Яхимовича відбулася у Відні, в лютому 1939, у Новій галерії. Це була збірна виставка п. н. «Віденські майстри 19 століття» (Агріколя, Канон, Фігер, Фюріх, Я х и м о в и ч, Купшпельвізер, Петтенкофен, Ранфгль, Ромак Райтер і Філіпп). Твори Яхимовича були виставлені окремо у двох залах — разом 36 образів, фотознятки яких Дольницька надіслала до Львова, для архіву АНУМ. При підготовці виставки Ф. Яхимовича Дольницькій допомагав внук мистця — Франц Яхимович, який не щадив ні труду і часу, щоб тільки дістати картини свого діда там, де їх міг дістати. Віденська преса з визнанням відзначила цю виставку, а коли писала про Ф. Яхимовича, завжди подавала його українське походження. Академічне товариство «Січ» у Відні відзначило виставку окремою доповіддю про Яхимовича, що її виголосив студент Богдан Весоловський.

1938 РІК, ВІЙНА, ОКУПАЦІЯ

Австрія приєднана до Третього Райху: націонал-соціалістична партія поставила під контроль все культурне життя в країні. Мистець, який не творить і не виставляє своїх творів на офіційних виставках, може попасти на фабрику як звичайний робітник. Новостворена «Спілка жінок-мистців» запросила Дольницьку у члени, щоб збагатити свої виставки творами мистецького емалю. Спілка влаштувала дві щорічні виставки. На першій виставці Дольницька мала окрему велику вітрину з багатьма творами і дістала відзначення та особисту подяку бюргермайстра Бляшке.

Крім щорічних виставок Спілки, Дольницька брала участь у щорічних «Різдвяних виставках» Нової галерії. Виставлені в грудні 1939 праці викликали стільки прихильних голосів у пресі, що деякі журналісти, прагнучи особисто познайомитися з мистцем, відвідали робітню Дольницької. Пресовики були захоплені важкою та надзвичайно тонкою працею в емалі і постаралися докладно описати працю нашої малярки. «Ді Вінер Бюне» від 17 травня 1940 дала своїй статті назву «Кухня чарівниці», і ця назва надовго залишилася в репортажах віденської преси. В таких віденських виданнях появилися широкі інформації про творчість Дольницької: «Ді Павзе» від 10 грудня 1939, «Рундпост» від 16 грудня 1939 та «Фольксцайтунг» від 25 травня 1940. Критики одноголосно ствердили, що малярка не тільки відновила стару мистецьку техніку, але надала емалеві щось нове, притягаюче своїми талановитими творами. При цьому вони нагадали, що українська малярка виходить з візантійського стилю чи перегукується з ним у творах з релігійною тематикою.

У квітні 1941 з приводу чергової виставки «Спілки жінок-мистців» ім'я Дольницької знову не сходило з сторінок преси. Фахівці визнають її досконалу техніку, надзвичайний смак, ясність та чіткість композиції і подивугідну гармонійність кольорів, при чому висловили жаль, що так мало мистців хоче працювати в мистецькому емалі.

З вибухом німецько-російської війни при кінці червня 1941 мистецьке життя у Відні почало занепадати. Не зважаючи на складні життєві обставини, Дольницька ізольовалася від світу і замкнулася у своїй робітні на затишній вулиці, творячи нові мініатюри. На збірних виставках, які відбувалися тільки вряди-годи, появлялися її нові твори — на «Різдвяній виставці» 1943 і на виставці «Спілки жінок-мистців» на весні 1944.

Осінь 1944 року: на небі все частіше появляються ескадрильї альянтських бомбовиків, які руйнують місто і унеможливають нормальне життя. У перші дні квітня 1945 червона армія здобула Відень: починаються понури роки окупації і зв'язані з цим арешти видатних українців, які не встигли або не хотіли виїжджати з Відня — ген. Олександра Грекова, д-ра Миколи Залізняка, д-ра Дзеровича, д-ра Окопенка та інших.

У той час мистцеві рідко вдавалося дібратися до своєї робітні, і хоч вона майже не працювала в емалі, мистецької діяльності не переривала. Тепер рисувала олівцем портрети, досліджувала енкавстику, якою цікавилася вже раніше. Ще перед війною, коли їздила до Італії, побачила в Помпеї інструменти для малювання енкавстикою і з цих інструментів зробила собі копії. Тепер хотіла збагнути таємницю цієї старовинної техніки малювання восковими фарбами. Хоч за останній час багато мистців працювало над розгаданням цієї техніки, нікому не вдалося цю загадку розв'язати. Було відоме, що для енкавстики вживався пунійський віск. Свідчення про це залишив римський письменник Пліній, але його відомості не давали повної розв'язки, бо малювання цим моском не давало бажаних наслідків. Лише Марії Дольницькій вдалося відгадати таємницю: пунійський віск треба мішати з морською водою. Цю розв'язку Дольницька подала до відома мистецькому світові, а в 1949 році це занотовано окремою статтею в одному нью-йоркському виданні²⁾.

Винахідливість Дольницької особливо виявилася в техніці емалем, в якій вона зробила цілий ряд винаходів і з яких деякі були опатентовані; сюди належать роблення емалю на металевій сітці, що дає можливість виконати праці більшого формату, і окремий спосіб відділювати фарби без уживання металевих перегородок.

У 1946 році Академія прикладного мистецтва вдруге запросила Дольницьку на посаду професора. Президент академії, архітект Феллерер, сам приходив до робітні, оглядав її твори і висловив пропозицію посісти катедру мистецького емалю на місце дотеперішньої професорки, яка була прихильницею Гітлера. Однак Дольницька цієї пропозиції не прийняла, бо воліла залишитися мистцем вільної творчості.

Найважчим періодом у житті Марії Дольницької були 1952-55 роки, коли вона була примушена переховуватися, бо за нею полювали радянські органи безпеки. У 1954 році помер її батько, проживши 101 рік. Зимою 1954-55 вона захворіла на серцевий інфаркт: ця недуга примусила її довго перебувати в ліжку, а опісля — на тривалому відпочинку.

У ЗВІЛЬНЕНОМУ ВІДНІ

Після закінчення окупаційного режиму в Австрії, у травні 1955, мистець поволі повертається до здоров'я і до заслуженого душевного спокою. Тепер, коли доступ до робітні став вільний, вона повернулася до свого улюбленого емалю. І знову цілими днями пересиджувала в затиші своєї робітні — при вогні печі. Появилися її нові твори, дещо змодернізовані, і відразу розходилися по виставках.

Першою повоєнною великою виставкою у Відні була «Міжнарод-

²⁾ Frances Pratt & Becca Fizil: „Encaustic Materials and Methods“, New York, 1949.

на виставка християнського мистецтва», влаштована в 1957 році, в якій взяли участь видатні мистці з Франції (Ж. Руо, Манесьє), Бельгії, Голляндії, Італії, Німеччини, Еспанії та США. Дольницька виставила тут чотири емалі. У 1958 році вона знову дала чотири емалі на таку ж виставку, з яких дві купило австрійське міністерство освіти — «Мадонну» (ясножовту-золоту на чорному тлі) і «Вертеп» (рожевий ангел веде за руки пастирів, Божя Мати блакитна на сріблі). Відтак це міністерство купило емаль «Сон Христа в човні». Чотири «Мадонни» стали власністю українців — пані Ольги Войценко, пані Мілени Рудницької, Володимира Поповича; четверта опинилася в Міннеаполісі.

Перерваний війною контакт з українцями відновився зараз після відходу радянської армії з Відня. Газета «Шлях перемоги» від 23 вересня 1956 помістила статтю про Дольницьку з фотозняткою мистця і трьома репродукціями її творів. Д-р Аристид Вирста замовив у 1957 році «Гуцулів» і «Мадонну», о. Пилипець із США — велику чашу з 22 емалями (1958), о. д-р Гавліч — подібну чашу (1959). Вінніпезький журнал «Жіночий світ» (за березень 1959) опублікував репортаж О. Войценко «Емалістка, що не може жити без вогню».

У 1959 році постали нові твори: триптих «Мадонна», «Вертеп», «Українка» і дві «Мадонни». Всі вони є новими оригінальними композиціями, бо мистець ніколи не робить серійних повторень. У кожному творі є нові кольори, що не повторюються, навіть техніка виконання міняється. У 1960 році, на річній виставці «Асоціації жінок-мистців» у Відні, вперше демонструвався її емаль, зроблений не на металевій плитці, а на сітці. Ця новина викликала сенсацію.

Перед українцями Дольницька виступила на збірній «Виставці трьох» (Марія Дольницька, Григор Крук та Северин Борачок), що мала місце в Нью-Йорку, в 1961 році. Там були виставлені такі її нові праці: «Тріє царі», «Червона Мадонна», «Весняна Мадонна», «Суд Паріса» та інші — разом 15 творів.

Не зважаючи на дещо послаблене здоров'я, мистець працює постійно, щораз більше вдосконалює свою техніку і не йде втертими шляхами. Своїми новими працями дивує не тільки своїх знайомих та приятелів, а передусім знавців мистецтва, бо в цих творах багато свіжости та мистецької молодости. Її композиції тепер лаконічніші, сполучені з сміливими гамами прекрасних кольорів. Хто бачив її при праці при яскравому вогні, той може порівняти її з весталкою мистецтва, яка майже 50 років служить творчому вогню і з нього вичаровує сотні неповторних мистецьких творів, що сьогодні є в усьому світі і колись свідчитимуть про великий талант української емалістки.

ОСОБА МИСТЦЯ

Радше низького ніж середнього росту. Пропорційно збудована, на перший погляд — сильна і здорова. Голова округла, очі також

округлі — великі, сірі, дуже жваві, хоч деколи замріяні. Зачіска проста, волосся темне, коротке і закриває чоло аж по самі брови. Руки великі та гарні з довгими, не худими пальцями. Через низький ріст її не прийняли до театру у Львові, хоч першою її мрією в юнацькі роки було стати акторкою.

Темперамент у неї живий та активний. Любить товариство — весела, дотепна, оповідає цікаві історії та ще цікавіші анекдоти. Попри образотворче мистецтво любить музику, зокрема оперу. Мелодії Верді діють на неї стимулююче: коли вона почуває себе погано або відчуває втому, вистачить їй почути співака Протті в арії Яго, щоб набрати знову сил та певности себе. Крім оперної музики, захоплюється також українською церковною музикою. Любить гарну поезію, зокрема ліричну. Колись деклямувала вірші О. Олесея та І. Франка на віденських концертах або урочистих вечорах.

До інших мистців ставиться з повагою і об'єктивно оцінює їхню творчість; вміє захоплюватися великими мистцями і не має ні крихітки заздрости щодо успіхів своїх колег. У своїй бібліотеці комплектує монографії мистців світового значення. З сучасних українських мистців високо цінить Григора Крука та Якова Гніздовського.

Сама про свою творчість говорить не радо і ставить до себе дуже високі вимоги. Ця скромність навіть шкодить їй, бо коли критики або журналісти звертаються до неї за інформативним матеріалом та фотознятками її творів, то не дістануть майже нічого, якщо твердо не настоюють, або мусять задовольнитися кількома натяками на її студійні часи та кількома фотографіями найновіших праць. Вона не терпить, коли мистець робить сам собі рекламу, тому ніколи не шукає ні пресової, ні якоїсь іншої пропаганди. Коли перед другою світовою війною у Львові її приятелі-мистці хотіли видати монографію про неї і просили її написати короткий життєпис і дещо про свою діяльність, вона відповіла: «Якщо в газеті „Діло“ буде поміщений некролог про мене, то мені цього вистачає». З такою скромністю сполучені її неознаність у фінансових справах та матеріальна незацікавленість, що проявляється в цінах на її твори. Хоч вона добре знає, що таких творів у мистецькому еталі тепер майже ніхто не виконує, вона ставить ціни в тій висоті, наскільки часу присвячує для їх виготовлення, тобто враховує тільки матеріал і години праці. Коли ж доводиться їй ставити ціни для знайомих, то вона справді заклопотана і пропонує покупцеві самому визначити ціну.

Свої праці Дольницька виконує дуже солідно, з найкращого матеріялу, а з технічного погляду бездоганно. Коли щось їй не подобається, починає наново, поки не досягне бажаного наслідку. Працює довго і багато. Коли почне один твір чи кілька нараз, то працює безперервно по 12-14 годин денно аж до закінчення даного твору. В той час вона відкладає набір усе: відвідини, листування, відпочинкове дозвілля; вся її увага та зусилля спрямовані на творчий процес. Такі довгі фізичні зусилля вичерпують її аж до перевтоми. Тоді

вистачає їй двох-трьох днів суцільного відпочинку або одного гарного концерту чи подорожі до знайомих на селі. І мистець знову може починати творити, бо її організм надзвичайно сильний та витривалий, а вдача працююча і завзята.

Перед кожним твором вона добре підготовляється до задуманої теми. Наприклад, коли працювала над іконами чотирьох євангелістів, прочитала ціле євангеліє, щоб вчутися в стиль кожного євангеліста і з стилю писань відтворити характер авторів. При праці вона дуже систематична: весь творчий процес у неї упорядкований. Всі кольори емалю мають свої точні умовні знаки. Твір підготований до найменших деталей наперед. Праця в емальовій техніці дуже тяжка, зокрема в перегородчастому емалі, коли укладення рисунку при допомозі тоненьких дротиків вимагає надзвичайної вправності та певності рук, великої терпеливості і опанування себе. Також під час випалювання при дуже високій температурі (аж до 1 500° Цельсія) треба мати достатню фізичну терпеливість і силу волі, щоб з однаковою дбайливістю довести всі праці до кінця. Деякі емалі треба давати до вогню декілька разів, отож потрібне незвичайно розвинене почуття часу, бо деколи одна хвилинка визначає наслідок усієї праці.

У Дольницької є ще одна прикмета, рідка у мистців. Це — точність. Вона не тільки відповідає на листи точно, але і виконує замовлені праці на обіцяний час, при чому це почуття точності їй радше шкодить, бо не дає спокою, поки вона не віддасть замовникові твору, побоюючися завжди якихось ускладнень чи при випалюванні, чи під час транспорту.

Мистець живе скромно. Її помешкання простірне, де панують порядок і чистота. Прикрасою помешкання є добірна бібліотека і кілька дрібних пам'яток з України. На стінах, крім двох родинних портретів та гравюр Наполеона, немає ні її образів, ні рисунків. Своїх емальових праць посідає мало, бо все, що зробить, швидко знаходить покупця. Зрештою, якоїсь «масової продукції» в емалі виконувати не можна. Тільки один альбом фотозняток дає відвідувачеві уявлення про довголітню працю мистця. Але й це уявлення не повне, бо не з усіх творів залишилися фотознятки, багато їх «позики з'їли».

Є ще скриня з рисунками, пастелями, акварелями та енкавстикою з різних періодів, 1924 роком почавши. Але це все може оглянути тільки дуже довірена людина, як також і її робітню з усіма її таємницями. В робітні мистець цілковито міняється. Вона поважніше і все, що робить, робить з такою увагою, якби виконувала якийсь дуже урочистий обряд. Це — служіння мистецтву і тільки мистецтву при творчому вогні.

СТАНІСЛАВ ЄЖИ ЛЕЦ: **НОВІ НЕЗАЧІСАНІ ДУМКИ**

Вибір у перекладі Ігоря Костецького

Півголівки та чвертьінтелігенти не люблять пів- і чвертьтонів.

Люди перебувають у руках речо-знавців!

Боязливий сатирик створює тільки один дотеп — себе.

Життя змушує людину до багатьох добровільних вчинків.

І тиран не користується з свободи переконань.

Важко пізнати, хто пливе за течією добровільно.

Нарцис-содоміт: кохає тварину в собі!

Дечий заклик «не вбиваймо одні одних» буває погано збагнений. Вони жадають тільки для себе виключного права вбивати.

Не зважаючи на те, що їхні шляхи розійшлися, вони йшли разом і далі — як вартовий і ескортований.

Вони гордо носили на грудях картки з ціною, що за неї купити їх не можна.

І як тут не бути оптимістом. Мої вороги виявилися — принаймні досі — саме такими свинями, як я й передбачав.

«Я поет завтрішнього дня!» сказав він. «Поговоримо про те після-завтра», відповів я.

Вовки либонь шляхетніші від овець. Вони з трудом уявляють собі життя без цих останніх, — а вівці? Шкода й говорити.

Що за підлабузники ті сатирики, які глузують з таких чеснот народу, що їх він не посідає.

Ну, ось, ти пробив головою мур. А що робитимеш у сусідній камері?

Що ж за добробут повинен панувати в такій державі, яка може дозволити собі те, щоб з половини населення організувати поліцію, а половину тримати на державному хлібі у в'язниці.

«Проспав епоху», говорено про нього. «Спокійно?» спитав я.

Анекдоти про божевільних, оповідані ними самими, мають занепокоїливо тверезі пуанти.

Можна бути повним глибокої пошани до Бога, не віривши в нього.

Страшне дихання тієї епохи, якій його бракує.

Він хвалився, що походить бічною лінією від Авеля. Слушно. Він був потомком Каїна.

Хитрий тиран спричинює інфляцію, а, отже, й девальвацію Голготи.

Життя занадто важке, щоб надавати йому ваги.

Вірю в людській геній. Певен, що колись ми зможемо бути невидимі і що всі зможуть бачити те, що невидиме.

Ахіллесова п'ята часто ховається у чоботі тирана.

Трудно виникнути світам, на Початку яких стоять Слова, Слова, Слова.

Це майстер анекдоту! Він оповідав мені моє життя так, що я тремтів: ануж, коли скінчить оповідь, я перестану існувати.

Ті, хто мають ширші обрії, мають звичайно гірші перспективи.

Труд життя: навіть дурницю треба «зробити».

А, може, блискуче печерне малярство мусіло колись перейти у підпілля?

Не ображайся на вартового, який — коли ти йдеш убити тирана — пропустить тебе з поблажливим усміхом, гадаючи, що ти блазень.

Постукав би чоловік себе часом у лоба, так не знає коду.

Фідеїсти вірять у воскресіння, атеїсти у «*come back*».

Хто дає завжди сатирикам право метати громи? Панівне безправ'я.

Черговість, черговість! Довго перед тим, поки подумали про штучне створення людини, вміли її штучно вмертвлювати.

Каїни порозумнішали. Залишають знак на чолі Авеля.

Що людину розриває небо й пекло, то ще нічого. Але ось наприкінці небо хоче той кавалок, що його вирвало пекло, а пекло голодне на той шматок, який одержало небо.

Сумління народжується іноді з своїх згрізот.

Думка безсмертна за умови, що її постійно породжують наново.

Підкинь власні мрії своїм ворогам. Може ж вони загинуть при їх здійснюванні.

Не належиться зрушуватися з мертвої точки коштом живих.

Чи мають ідеали принаймні ті, які їх відібрали в інших?

У підробленому банкноті, що його весь час беруть за справжній, повинен зродитися комплекс: не подивляють майстерности його підробки!

Глупота ніколи не переступає кордонів: де вона ступить, там її територія.

Біда живим владарям, що їм віддають честь, належну померлим.

Загубив зошит із своїми недрукованими «Думками». Може, з часом і згадаю, та, леле — наскільки ж вони будуть дозріліші!

Люди «угноення історії»? Треба й тут якнайскоріше застосувати угноення штучне.

«Не убий» було написано, на жаль, справа наліво, у напрямі серця.

Сердешна ця земля, всі наші тіні падають на неї.

Напис на пам'ятнику інколи звучить як оголошення про втечу.

Ще раз почати від початку! Тільки як перед тим закінчити?

Людина міра всіх речей — яка ж у тому вигода! Раз міряють велетнем, раз пігмеєм.

Шкода, що Авель і Каїн не були сіямськими близнятами.

Пізанська вежа нахилена під кутом бачення туристів.

ІВАН МАЙСТРЕНКО: СПОГАДИ ПРО В. СОСЮРУ

Вперше я побачив Володимира Сосюру в Харкові зимою 1922 року, коли вступив до високої школи і одночасно влаштувався на працю в редакції газети «Вісті ВУЦВК». Редакція містилася на Сумській 13, у двоповерховому будинку Юзефовича, що видавав до революції газету «Южний край». У тому ж домі була й друкарня. На другому поверсі була домовою церква Юзефовича, від якої в мої часи залишився тільки дивовижний розпис синьою олією з різними орнаментами. У церкві містилася тоді естрада «Літо» — місце сходин харківських письменників. Письменників гуртував навколо редакції «Вісті» редактор цієї газети Василь Блакитний.

Сходини письменників були досить людні, бо приходили не тільки письменники, а й люди, що мали зацікавлення літературою. Це була переважно студентська молодь. На підвищенні естради, що колись було віттарем церкви, письменники читали свої твори. В кінці віттаря була маленька кімнатка, яку Блакитний дав Сосюрі під мешкання. У тій кімнаті Сосюра написав свою «Червону зиму» і саме тоді читав її на естраді «Літо» як останній свій твір.

Хоч Сосюра мав чорні, повні вогню очі, він був спокійний і навіть флегматичний. Твори свої він читав модним тоді серед поетів-ліриків певного напрямку співучим речитативом. Зовсім без піднесення, сказати б одноманітно. Хоча в дійсності та «одноманітність» була дуже красномовною. Сосюра був люблений слухачами, зокрема молоддю. Після одного зібрання естради «Літо», де Сосюра читав «Червону зиму», група молоді підійшла до нього. Почалася розмова про його поему «Зина» російською мовою, яка була надрукована саме в той час у харківському літературному російському журналі «Зори грядущего».

Тепер з біографії Сосюри в «УРЕ» довідуємося, що перші свої поезії Сосюра писав здебільшого російською мовою і друкував у російській газеті «Голос рабочего» в Лисичанському. Поема «Зина» мала добру славу, і саме на цю тему молодь говорила з Сосюрою. Між іншим Сосюра сказав нам, що він і сам іще не знає, якою мовою йому писати — українською чи російською. Молодь збуджено доводила й благала писати по-українському. Пізніше нам стало відомо, що Сосюра був колись «петлюрівцем». А опісля часто хворів на націоналізм. Тож треба думати, що він не серйозно ставив у 1922 році питання, — якою мовою писати.

Я жив у Харкові до 1929 року, стояв близько до різних редакцій

і тому часто зустрічався з Сосюрою. У 1925 році я працював у редакції газети «Селянська правда», що містилася в тому ж будинкові, що й «Вісті». Редактором газети був голова спілки селянських письменників «Плуг» Сергій Пилипенко, якого його спілчани називали «Палашею».

Секретарем редакції «Селянської правди» був Остап Вишня. У редакції працювали й інші, менш відомі письменники. Правління спілки «Плуг» перебувало фактично теж у редакції. Отож кожен день редакція була повна людей — письменників-плужан. Заходив туди часто й Сосюра, хоч він належав до очолюваної Блакитним спілки пролетарських письменників «Гарт». Пам'ятаю, як його плужани намагалися перетягти до себе. І він протягом одного дня підписував кілька разів заяву — то про вступ до «Плугу», то про вихід з нього назад до «Гарту», то знову про вступ до «Плугу». Початкуючий тоді письменник Іван Кириленко, що був від комнезаму заступник редактора «Селянської правди», знаходив наसолоду висміювати Сосюру тими заявами і сам їх йому підсовував. Сосюра дуже піддавався впливам, особливо коли йшлося про другорядні речі. А питання, до якої спілки письменників належати, він справді трактував як річ другорядну.

В окремій кімнатці «Селянської правди» Сосюра читав якось свої «захалавні» нецензурні вірші переважно на любовні теми. Писав він їх, як видно, не мало. Я прийшов тільки на кінець читання й почув пару останніх строф. Формально, як поетичні твори, ці нецензурні вірші були такі ж сильні, як і друковані його поезії.

Я ніколи не мав зустрічей з Сосюрою поза редакціями чи зборами. Він вів справжнє богемське життя і мав коло себе чимало приятелів-«собутильників», з якими бенкетував ночами і пропивав усі свої гонорари. Тоді йшов до редакцій і благав авансів. Я алькоголю не вживав і тому в оргіях Сосюри участі не брав.

У 1929 році мені довелося поїхати на працю до Одеси, де я взяв участь в українізації російської газети «Известия», що була переіменована на «Чорноморську комуна». При газеті існував ілюстрований тижневик «Шквал», який був теж українізований. Крім того, група одеських письменників почала випускати літературно-публіцистичний місячник «Металеві дні». При газеті «Чорноморська комуна» виходив ще додаток «Трибуна робсількора». У цьому додаткові друкувалися твори письменників-початківців. Так Одеса почала ставати третім після Харкова й Києва українським літературним центром. Сюди ж стали частіше найжджати письменники з Харкова, щоб відпочити в чудесній курортній місцевості. Приїжджав і Сосюра.

До речі, не пам'ятаю, чи це він сам мені розказував, чи хтось інший (скоріше сам), що в Одесі є лікар Сосюра (і це була правда), який походив з французької аристократії і разом з групою Рішельє-Лянжерон втік від французької революції на південь України, де брав участь у розбудові Одеси. За цією версією прізвище Сосюри було Ле Сосюр. Володимир Сосюра ніби сам походив з цього роду.

Об'єднане видавництво одеських радянських газет (крім «Чорноморської комуни», в тому видавництві виходила селянська газета «Червоний степ», комсомольська газета «Молода гвардія» і вечірня газета російською мовою «Вечерние известия») було дуже багате і не знало, де дівати гроші. Тому там культивувалася традиція меценатства. В Одесу приїжджало багато видатних російських письменників, і видавництво «Известия» дуже їх пригрівало. Стало звичкою давати московським чи ленінградським письменникам «аванси», тобто безповоротну данину в рахунок гонорару за твір, який ніколи не буде зданий видавництву.

Ще і в українську редакцію «Чорноморської комуни» заходили такі письменники, як Юрій Олеша, Новіков-Прибой та інші і просили авансів. Мабуть, на тій підставі, що видавництво випускало і російську газету «Вечерние известия». Цим письменникам говорили, що російських газет куди більше, ніж українських, і російським письменникам куди легше дістати аванс. Ні одне російське видавництво (газетне) не дасть авансу українському письменникові. Ця справа була тоді ясно розмежована.

Коли ж у додатках до «Чорноморської комуни» почали друкуватися твори українських письменників, до видавництва стали частіше заходити харківські письменники. Бував і Сосюра, і йому діставалися найбільші аванси. Пригадується мені одна зустріч з Сосюрою на Пушкінській вулиці недалеко від редакції. Сосюра не дістав авансу, бо нікого в редакції не застав. Зустрівши мене, він сказав, що дуже потребує грошей. Я нагадав йому, що ще кілька днів тому він дістав чималий аванс. Але він відповів, що тих грошей уже немає. Тоді я сказав Сосюрі таке: Одеса оспівана багатьма російськими поетами й письменниками — Багрицьким, Бабелем, Кірсановим та іншими. А от з українських поетів ніхто ще не оспівав Одесу. Треба б щось написати. Сосюра сказав, що він бував в Одесі і в роки громадянської війни (може в українських військах УНР?), має багаті спогади і обов'язково здасть цими днями вірш про Одесу. Тоді я передав йому записочку до бухгалтерії, щоб вона видала йому авансом триста карбованців. Це були добрі на той час (1929) гроші. Сосюра відразу віддячив мені: витяг з кишені третій томик своїх творів, що саме тоді вийшов і на спині одного з своїх «суботильників», який невихмеленими очима пильно стежив за нашою розмовою, написав — «Дорогому (ім'я рек) лицареві української культури на Чорномор'ї — з любов'ю В. Сосюра». Нас, українізаторів одеської преси, українські поети любили. Особливо після таких записок у бухгалтерію...

Справді, за три дні Сосюра приніс до редакції вірш про Одесу. Пізніше, в 1933 році, Сосюра казав мені в Харкові, що він цього вірша не пам'ятає і в своїх течках не має. Так що варто хоч частково нагадати його зміст:

Одлетіли грози, наче давні меси,
 Золотим хвилинам загубив я лік.
 Це було весною в соняшній Одесі,
 Це було в двадцятий неповторний рік.

Вітер рвав з каштанів листя пожовтіле,
 Кидав на панелі наче щось живе.
 Там тоді зі мною сумно так ходила
 Дівчина північна в синім галіфе.

Ех, одеські ночі на минулі схожі,
 Та очей чорнявих я вже не знайду.

Як тоді, шумує, грає море Чорне
 Буйними валами, а в душі живе
 Пісня незабутня, слово неповторне
 Про струнку чекістку в синім галіфе.

Тема про чекістів і чекісток була тоді модна в радянській літературі, і тому колишній вояк армії УНР приплив до своїх одеських спогадів «струнку чекістку».

Вірш був надрукований в ілюстрованому тижневику «Шквал». Маляр-графік зробив віньєтку-ілюстрацію — «листя пожовтіле» падає на панелі. Але маляр скоро прибіг до мене і стурбовано запитав: як же бути — «Це було весною» й «листя пожовтіле»? Я звернув увагу Сосюрі. А той спокійно сказав: це ж легко поправити. І виправив відразу. Не «це було весною», а «це було в Одесі, соняшній Одесі, це було в двадцятий неповторний рік»...

Сосюра був дуже люблений молоддю поет. Пригадую на початку тридцятих років у Харкові він іще з кількома українськими письменниками (зараз не пригадую, з ким) був запрошений на вечір їхньої творчості до Інституту журналістики. Велика аудиторія була повна. Сосюра закінчив свій виступ віршем «Коли поїзд у даль загуркоче, спиминається часто мені»... Тоді аудиторія, яка на сімдесят відсотків складалася не з українських хлопців і дівчат, заревла оплесками, вигуками, а далі несамовитий гуркіт об підлогу.

Пригадується іще такий випадок на початку тридцятих років. Тоді модним був горезвісний «призов ударників у літературу». Вважалося, що той, хто перевиконує на заводі норми, мусить бути притягнутий до літературної творчості. Вербувалися такі «призовники в літературу» головне з робкорів і сількорів. І от у Харкові десь, мабуть, у тридцять другого році був скликаний у клубі III Інтернаціонал на Пушкінській вулиці (колишня єврейська синагога) зліт призовників у літературу. Клуб заповнений молоддю. Оголошується дов-

гий список президії. Це все офіційні літературні вожді — «генеральний секретар ВУСПП-у» Іван Микитенко, Іван Кириленко... І так далі й таке інше. Віддана партії і офіційним керівникам літератури аудиторія супроводжує кожне ім'я гучними оплесками. Чим далі до кінця довгого списку, тим оплески слабші, бо вже й імена другорядні, або просто робкорівські. Сосюра був тоді вже в неласці. Проте все ж таки організатори зібрання знали, що він люблений молоддю, також і робкорами. Тому в самому кінці списку кандидатів у президію було назване ім'я Сосюри. І тут заля знову заревла, затупотіла ногами. А коли Сосюра вибрався на підвищення президії і заля його побачила, знову знявся рев, оплески, овації. В той час це вже розходилося з лінією партії. Але вірні партії робкори й призовники до літератури ігнорували таку лінію партії. Оця колосальна популярність Сосюри була, мабуть, головною причиною того, що в роки ежовщини він не був заарештований.

Пригадується іще зустріч з Сосюрою 13 травня 1933 року, у день, коли застрелився Хвильовий. Тоді група письменників сиділа в редакції «Вісті» і чекала рішення Політбюро ЦК КПУ про те, як хоронити Хвильового, чи як ворога, чи як видатного письменника. Як відомо, Хвильового хоронили як радянського письменника. (Хоч після того кожного, хто пізніше був заарештований, в НКВД допитували, чи був на похоронах Хвильового). Я сидів поруч Сосюри, і ми тихо розмовляли. Згадую між іншим одну характеристику Хвильового, яку дав мені Сосюра: «Він так ненавидів отих, як він сам казав, жидкобороденьких»... І тут не пам'ятаю, чи прямо сказав — «великоросів», чи треба було так розуміти. З голосу Сосюри та зі змісту сказаного було видно, що він так само їх не любив.

У ті часи Сосюра написав так і не надруковану ніде поему «Розгром». Партійна критика писала про цей твір, що в ньому Сосюра пробує порахуватися з розгромленими ворогами радянської влади, але при тому сам впадає в націоналізм. Як зразок такого впадання в націоналізм критик у якомусь літературному журналі наводив одну строфу з поеми «Розгром». Я викладав тоді літературу в Інституті журналістики, і мені дуже хотілося, щоб студенти почули цю строфу Сосюриного «Розгрому». Тому, говорячи на всіх курсах про «Розгром», я зачитував оту одну строфу. Ось вона:

Той каже — «я великорос» —
Так гордо, радісно, пихато.
А я стою, немов проклятий, —
Дитина українських гроз.

Сильніше передати трагедію українського поета в ті часи і в тих умовах не можна було.

Тиск на Сосюру посилювався. Мабуть, уникаючи арешту, він ліг, ніби як психічно хворий, у психіатричну лікарню на Сабурову

дачу. Пробув там кілька місяців. Після того я його зустрів на вулиці. Це був, здається, 1935 рік. Тоді люди вже не розмовляли між собою, а шепталися. Мені неприємно було зачіпати з Сосюрою небезпечні розмови. Бо він був дуже щирий і його, мабуть, тягли за язик різні сексоти. Проте він все ж таки тягся до щирої розмови. Він розповів насамперед про лікарню. Це жах, казав Сосюра. Там хворих б'ють. Взагалі йому тепер дуже важко. Я сказав — а чому б йому не виїхати на якийсь час з України, кудись, скажімо, на Урал. Поки минуть важкі часи (малися на увазі арешти). Тоді Сосюра відповів: поет, який відривається від мовної стихії свого народу, вмирає як поет. Сосюра як поет умер, не відриваючись від свого народу. Точніше — його вбили як поета, змушуючи писати партійні оди.

Сосюра був переконаний комуніст. Але й переконаний самостійник. Він вважав, що самостійність України не тільки не перечить комунізмові, але є єдиним правильним вирішенням українського питання з комуністичних позицій. Навпаки, комуністів єдинонеділимців Сосюра вважав ворогами комунізму, ненавидів «цих жідкобороденьких», як і Хвильовий. Ознакою самостійництва Сосюри була його любов до гетьмана Мазепи. Він присвятив Мазепі поему. А коли прибув якимось до Львова (уже російського) і відчув там культ Богдана Хмельницького, то сказав галицьким письменникам: чого вони носяться з отим Хмельницьким. Наш національний герой Мазепа, а не Хмельницький. Так переказують очевидці.

Сосюра був людиною скромною. Йому чуже було «якання», таке часте в письменницькому середовищі. Але він знав собі ціну. В одній поезії він писав про себе: «...я ж відомий український поет», що «вийшов із туману і промінням своїм засіяв». Але тут же додав: «Та на тебе, чужу і кохану, я б і славу свою проміняв»... Слава не заворожувала Сосюри, від слави він не втрачав голови.

У видавництві «Пролог» вийшла з друку книжка

Юрія Шереха

НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ,

збірка статей про сучасну українську літературу з передмовою

Ю. Шевельова

Ціна примірника — 3,95 дол. або відповідна сума в іншій валюті. У Німеччині — 14 н.м.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

МИРОСЛАВ ПРОКОП: «ДЕСАТЕЛІТИЗАЦІЯ» САТЕЛІТІВ І ПОСИЛЕНИЙ ПРОЦЕС «ЗЛИТТЯ НАЦІЙ» В СРСР

Від часу смерти Сталіна відбувається в комуністичному бльоці безперервний внутрішній розклад. Москва перестала бути єдиним центром комуністичного бльоку. З-під її контролю вийшов Китай і деякі його азійські сателіти, Албанія та окремі групи в різних компартіях світу. Треба думати, що скоро також формально утвориться в Китаї другий диспозиційний осередок комуністичного руху. А це безперечно заохотить нерадянські компартії заходу та сателітів Москви в Східній Європі далі від неї усамостійнюватися. Вони почнуть ще більше балансувати між Москвою, Пекіном і Заходом. Першу лекцію Москві в цьому напрямі дав Тіто ще в 1948 році, другу, 15 років пізніше, — румунські комуністи. Треба сподіватися, що на чергу прийдуть угорці, поляки, чехи, а може і болгари.

Під час коли так укладаються взаємини між Москвою і закордонними комуністичними партіями й урядами, тобто коли вони здобувають для себе щораз більше свободи рухів, у взаєминах між Москвою, з одного боку, і Києвом, Менськом, Вільною, Ригєю, Тбілісі чи іншими столицями неросійських радянських республік — панує гробова мовчанка. Там не тільки не звільняють обручів, якими неросійські народи СРСР заковані в російській метрополії, але їх ще більше затискають. Москва мусить миритися з китайським бунтом, толерує румунські афронти, вона проковтнула гірку пілюлю заповіту Тольятті, що вдарив в основи російської концепції комуністичного світу, а в той самий час в самому Радянському Союзі ні на мить не припиняється розгул великодержавного російського шовінізму, далі ведуть безоглядну русифікацію неросійських народів, немає ніяких показників на те, щоб хтонебудь з керівників імперії плянував ревізувати божевільну теорію «злиття націй». Цей показник найбільш чорносотенного шовінізму і колоніялізму і досі лишається офіційною програмою Комуністичної партії Радянського Союзу.

Коли порівнювати ці два процеси, тобто, з одного боку, поступову «десателітизацію» сателітських та інших нерадянських компартій та урядів, а з другого — незмінну політику наступу Кремлю на неросійські народи СРСР, не можна позбутися враження, що росій-

ські шовіністи, усвідомивши неминучість втрати сателітів, хочуть рятувати те, що рятувати можна, і тому з таким завзяттям намагаються втримати в своїй підлеглих свої найближчі, внутрішні колонії, себто неросійські республіки СРСР. А що затримати їх тривало в такому стані, як тепер, можна тільки шляхом тотальної асиміляції, політика «злиття націй» здається єдиним засобом до такої цілі. При тому керівники російської імперії рахують, мабуть, на те, що неросійські народи СРСР так уже сильно пов'язані з імперією, що хвиля деколонізації радянського бльоку їх не захопить, а якщо й захопить, то їх можна буде приборкати. Інакше важко пояснити, чому, поступаючися сателітам і компартіям світу, Москва закручує мутри на Україні, Білорусі і в інших союзних республіках СРСР.

Чи такі сподівання великодержавних шовіністів остаточно поставити на коліна неросійські народи Радянського Союзу здійсними? Відповідь на це питання незвичайно складна. Справа в тому, що для сучасного наступу на неросійські народи Радянського Союзу Москва має багато сприятливих умов зарівно внутрішньо-політичного, як і міжнародного характеру. Немає також сумніву, що деякі з тих народів сьогодні серйозно послаблені довгою колоніально-русифікаторською політикою Москви. Але за останніх 12 років, тобто від часу смерті Сталіна, сталося в комуністичному бльоці (і, зрештою, також в Радянському Союзі) так багато несподіваного, зовсім неочікуваного, деколи просто фантастичного, що ставити будь-які прогнози дуже ризиковано. Хто ще кілька років тому міг передбачити розкол між Москвою і Пекіном, у чийй фантазії могло вміститися те, що могутня російська імперія толеруватиме зразу за своїм кордоном румунські вибрики? Здавалося чейже, що на такий афронт великій імперії могла дозволити собі тільки Югославія, мовляв, з огляду на своє виняткове геополітичне положення. Та й взагалі хто на початку 1950-их років міг сподіватися, що сателіти Москви опиняться в такому, як тепер, становищі, що їм з Москви не наказуватимуть, а їх проситимуть брати участь у спільних конференціях комуністичного бльоку?

Правда, зовсім небезпечно було б шукати прямих аналогій між Україною і, наприклад, Польщею, сподіватися, що за якийсь десяток років на Україні повториться те, що сьогодні відбувається в Румунії. Не треба забувати, що пов'язання Києва чи Менська з Москвою дуже міцне, що т. зв. ленінська національна політика завдала неросійським народам глибоких ран, скалічила їхнє тіло і душу. Тому також і наші висновки в цих питаннях мусять бути обережні, точніше, ми можемо тільки на тлі об'єктивних фактів життя намагатися кинути дещо світла на можливий розвиток. У нашій справі такі об'єктивні факти — це події і процеси, що сприяють усамостійненню сателітів і їх евантуальне значення для неросійських народів СРСР. Тому до цих процесів насамперед треба звернутися.

КІНЕЦЬ ОДНІЄЇ ІЛЮЗІЇ ВЕЛИКОДЕРЖАВНИХ ШОВІНІСТІВ

Коли в час другої світової війни на міжнародних конференціях західніх альянтів з представниками Радянського Союзу постало питання організації повоєнного миру в Східній Європі, основним аргументом СРСР було бажання забезпечитися проти нової агресії з Заходу. Точніше, Москва вимагала своєрідного пояса безпеки на своїх західніх кордонах. З уваги на історичний досвід Росії (похід Наполеона і німецькі агресії в 1914 і 1941 роках) така вимога СРСР здавалася Заходові зовсім виправданою. Так, під впливом радянських аргументів, народилася на Заході концепція відновити на Сході Європи знищені Гітлером держави, але з «прихильними» для Росії урядами. Очевидно, що «прихильність» інакше розуміли у Вашингтоні чи Лондоні, а інакше в Москві. У політичному словнику російських імперіялістів «прихильність» — це тотальна підлеглість чи прямо колоніальна залежність, і тому на такому принципі Сталін і його дорадники побудували новий лад поза західніми кордонами СРСР, тобто поставили горезвісну залізну завісу, а колись вільні держави Східньої Європи перетворили на своїх сателітів, які довгий час були наче вищого ступня губерніями поширеної російської імперії. Щобільше, є чимало повоєнних доказів на те, що Сталін серйозно брав до уваги можливість також формально включити сателітські «народні демократії» до Радянського Союзу, як він це зробив у 1940 році з Литвою, Латвією й Естонією.

Це були повоєнні часи, коли в Москві ще вірили, що Західня Європа стоїть напередодні економічної кризи, що в Італії, Франції і в Німеччині до влади скоро прийдуть «робітничі маси» в постаті комуністичних агентів Кремлю, тощо. А щоб цей процес прискіпити, Сталін у своїй «вибірчій» промові в лютому 1946 року проголосив, що Радянському Союзові загрожують англо-американські імперіялісти, що треба, отже, не роззброюватися, а озброюватися, будувати воєнну і важку промисловість тощо. На такі рейки він наставив також своїх знедолених сателітів. Відтак Сталін висупив із ще одним «геніальним» передбаченням, що у світі скоро дійде до збройного удару не між «соціалістичним» бльоком і капіталістами, але між самими капіталістами.

Однак розвиток подій у світі пішов зовсім іншим шляхом, ніж сподівалися в Москві. В західній економіці не дійшло до кризи, навпаки, вона вступила в стадію небувалого розквіту, комуністичні партії Заходу втратили будь-яку шансу здобути владу, поневолені народи СРСР і сателіти пройшли, правда, крізь декілька років жаклих експериментів і терору, але вистачило, щоб помер Сталін, як в цілій імперії повіяло новим вітром. Правда, звільнитися з тиранії тоталітарної диктатури і чужого поневолення тим народам не вда-

лося. Східньо-німецькі, польські, угорські маси вийшли на вулиці, але їх здушили або залякали танки й кулемети переляканих сталінських спадкоємців. Однак зерна опору були посіяні, віра в непереможність системи зламана і, що найважливіше, похитнулася віра у тих, хто до того часу вірив у саму систему. На місце віри прийшов сумнів. Його бацилі посіяні в цілому комуністичному бльоці, з Москвою включно. На арену подій вийшла молодь, яка почала сумніватися у вартість догм і філософії комуністичної системи. Вкінці почалися сварки між самими комуністами, відродився національний комунізм, національні інтереси поодиноких партій і комуністичних держав почали брати верх над т. зв. пролетарським інтернаціоналізмом. Правда, для самих росіян цей «інтернаціоналізм» не існував уже добрих кілька десятиріч. Його місце посіли російські імперіяльні інтереси. Але тепер свої інтереси почали зголошувати неросіяни. Усе це створило новий клімат для т. зв. «народних демократій» Східньої Європи, передусім для їхніх компартій.

Цей клімат особливо пригожий. Передусім у зв'язку з конфліктом з Китаєм ускладнилося становище Москви. Якщо б не втручання Китаю, Албанія ніколи не могла б дозволити собі називати вождів СРСР зрадниками марксизму. Якщо б не інтервенція китайців, російські шовіністи правдоподібно вивели б танки на вулиці Варшави восени 1956 року. Коли в липні 1962 року виконавчий комітет Ради взаємної економічної допомоги в Москві, до якої з примусу належать всі сателіти, вимагав від Румунії підпорядкувати плян розбудови своєї промисловости економіці, мовляв, цілого соціалістичного бльоку, румуни відмовилися, посилаючися на суверенні права кожної комуністичної держави, китайці їх підтримали. Від того часу румунські комуністи дотримуються неутралітету в російсько-китайському спорі, і тому вони збойкотували останню «консультативну» зустріч у Москві 1-5 березня ц. р.

Подруге, слабнуть вузли економічної залежності «народних демократій» від Радянського Союзу. Це результат не так слабости Москви і сили сателітів, як передусім об'єктивних господарських причин: Радянський Союз не може задоволити усіх потреб сателітської економіки і тому погоджується на торговельні взаємини держав Східньої Європи з іншими країнами, отже і з Заходом. За даними газети «Нью-Йорк Таймс» від 7 червня 1964, у 1963 році з усього торговельного обміну сателітів Польща торгувала з Радянським Союзом тільки на 33,9%, Румунія — 42,7%, Болгарія — 52,3%, Угорщина — 49,5%, Чехо-Словаччина — 34,6%, Східня Німеччина — 48,6%. Безперечно ці числа вказують на велику ще залежність сателітської економіки від Радянського Союзу, але вона менша, ніж за попередніх років, і тенденція розвитку йде по лінії її дальшого зменшення.

Це останнє пов'язане зокрема з постійними намаганнями Заходу

розбудувати економічні, культурні та політичні зв'язки з комуністичними державами Східної Європи. Як повідомляв «Нью-Йорк Таймс» від 4 жовтня 1964, президент Джонсон сказав у своїй промові в університеті ім. Джона Гопкінса, що цілло американської закордонної політики є «будувати мости приязні» до народів Східної Європи, а зокрема «мости торгівлі, ідей, туристики і гуманітарної допомоги». На Заході зовсім не криються з тим, яка мета цього будівництва мостів до народів Східної Європи. Президент Колумбійського університету в Нью-Йорку Грейсон Кірк так писав про це в журналі «Форен Аферс» за жовтень 1964 року: «Ми повинні бути готові використати великі можливості, які відкриваються у зв'язку із зростаючим націоналізмом у Східній Європі для того, щоб підтримати ті народи в їхньому прагненні здобути більше незалежності від Москви». Щобільше, через сателітів Захід надіється впливати на внутрішні процеси в самому Радянському Союзі. У квітневому числі тих же «Форен Аферс» за 1964 рік директор дослідного інституту для комуністичних справ при Колумбійському університеті Збігнев Бжезінські писав, що народи Східної Європи повинні стати «переносним поясом» західних ідей, через який ці ідеї діставатимуться до Радянського Союзу.

При тому однак, ведучи таку політику у відношенні до держав «народних демократій», Захід дуже обережний, він не хоче відштовхнути Москву. Вистачить на доказ цього зачитувати погляди спеціального радника президентів Кеннеді і Джонсона, Мек-Джорджа Банді, який, посилаючися на президента Кеннеді, писав у згаданому вже квітневому числі «Форен Афере», що у своїх взаєминах з СРСР Америка повинна респектувати радянську силу й інтереси та прагнути до того, щоб спільно з СРСР берегти мир у світі. Це вже звучить, як колишні зловісні пропозиції Рузвелта Сталінові про поділ сфер впливу. Правда, є тут одна серйозна різниця. Тоді як політика Рузвелта у відношенні до Росії і її сфер впливу була статична, сучасна американська закордонна політика у відношенні до держав поза залізною завісою має елементи динамізму, її цілло є довести до поступових змін у політиці тих держав, до притуплення вістря комуністичної диктатури й імперіялізму, словом, до еволюції. Реальне воно чи ні — це інше питання.

Третє, що сприяє сателітам, це об'єктивна слабкість Москви. Не йдеться зовсім про слабкість саму собою, бо ніхто не сумнівається, що Радянський Союз це могутня держава. Йдеться про слабкість релятивну, тобто порівняно, з одного боку, з імперіялістичними цілями, які Москва собі ставить, з другого — в порівнянні з вільними народами. Якщо йдеться про політику під бою світу, про що мріяли Ленін і Сталін чи їхні спадкоємці, то сьогодні видно, що такі пляни їм не під силу. Занадто багато труднощів і криз переживає сучасний комуністичний бльок, щоб він міг серйозно думати про пану-

вання над цілим світом. Крім того, сам Радянський Союз слабший від Заходу мілітарно й економічно. За підрахунками журналу «Ю. С. Ньюз енд Ворлд Ріпорт» за 4 січня 1965, мілітарні сили держав НАТО і Варшавського пакту визначаються такими даними. Населення: держави НАТО 497,5 млн, держави Варшавського пакту — 329,5 млн. Далі відповідно: валова продукція дібр і послуг — 966 мільярдів дол. і 330 мільярдів дол. річно; видатки на оборону: 71 мільярд і 37 мільярдів, вояків — 5,8 млн і 4,4 млн, воєнних кораблів — 898 і 623, літаків — 25 тис. і 15 тис., далекострільних ракет 1138 і 300. Якщо йдеться про промисловий потенціал США, Західної Європи і Радянського Союзу, то про це свідчать такі показники (дані того ж журналу «Ю. С. Ньюз енд Ворлд Ріпорт» за 9 листопада 1964): електрична енергія в мільярдах кіловатгодин: США — 1 008, Західна Європа — 684, СРСР — 412. І далі відповідно: вугілля в млн тонн річно: 470, 487, 439; цемент у млн тонн: 67, 135, 68; авта в млн: 7,6, 6,6, 0,2; вантажні машини і автобуси в млн: 1,5, 1,2, 0,7; радіо в млн: 19,6, 11,8, 4,2; телевізійні апарати в млн: 6,6, 5,2, 2,1.

«Ю. С. Ньюз енд Ворлд Ріпорт» за 22 березня 1965 наводить також цікаві порівняльні дані про динаміку росту американської і радянської економіки, беручи для порівняння роки 1961 і 1964. У 1961 році валова продукція США становила 540 мільярдів доларів, а Радянського Союзу — 264 мільярди дол. Різниця на 276 мільярдів дол. А в 1964 році валова продукція США досягла 623 мільярдів дол., а СРСР 287 мільярдів дол., різниця на 336 мільярдів дол. Особливо різкою є різниця росту за ці роки в кількості авт в обох державах. В США випродукували в 1961 році 5,5 млн авт, а в СРСР — 150 тисяч, різниця на 5,3 млн. У 1964 році автомобільна промисловість США випустила 7,2 млн авт, а СРСР — 185 тис., різниця на 7,0 млн авт. У 1964 році в СРСР випродукували стільки авт, скільки в США в 1910 році. Звичайно, це не зменшує досягнень радянської промисловости в інших галузях, наприклад, у озброєнні і дослідженні просторів. Але якщо йдеться про продукцію м'яса і молока, то в 1961 році в СРСР м'яса випродукували 9,6 млн тонн, а в 1964 році 8,9 млн тонн, а молока відповідно 69,0 млн тонн і 67,5 млн тонн. А за той час населення Радянського Союзу зросло з 216 млн до 229, значить, більше людей треба було прохарчувати меншою кількістю м'яса і молока.

Вкінці, четверте, завдяки чому сучасні сателіти Москви здобувають від неї більше свободи рухів, це винятковий, недомовлений і, звичайно, половинчастий альянс між місцевими комуністичними режимами і підпорядкованими їм народами. На цю справу звертає увагу видатний советознавець, тепер викладач Вільного університету в Західньому Берліні — Ричард Левенталь, у статті в американському журналі «Дисент» (зима 1965). Він каже, що після невдалої угорської революції в 1956 році сателітські народи впали в духову апатію і припинили

опір місцевим режимам. В результаті того ті режими, зокрема угорські комуністи, почали відчувати, що вони не так дуже мусять опиратися на радянські багнети, що можуть пробувати шукати підтримки в народі за ціну деяких поступок і що, рівночасно, можуть бути сміливіші у своїх взаєминах з Москвою. Таким чином ті комуністи почали виступати як захисники національних інтересів перед стороннім втручанням, а це частинно приєднало їм симпатії їхніх народів, незалежно від всієї відрази тих народів до самої системи комуністичної диктатури. В даному випадкові йдеться радше про сантименти, що випливають з ненависти народів Східної Європи до Москви, і переконання, що місцеві режими якимсь чином боронять свої держави перед московським втручанням. Це здається чи не найбільшим козирем сили сучасних комуністичних режимів у Східній Європі.

Таким чином бачимо, що на сучасну силу сателітських народів у їх взаєминах з Москвою впливають зарівно зовнішньополітичні, як і внутрішні чинники. Звичайно, це зовсім не значить, що тепер ті народи є на порозі до повної самостійності або внутрішньої демократії. Демократії не хочуть самі польські, румунські, угорські чи інші сателітські комуністи, бо привернення демократичних порядків принесло б кінець їхній кар'єрі. А якщо йдеться про зовнішньополітичні аспекти справи, то сама географія і уклад міжнародних сил у світі засуджує народи Східної Європи на певну залежність від Москви. До орбіти російських впливів зараховує ці народи також і Захід.

Але є залежність і залежність. Є залежність сталінського типу, при якій за кивком пальця в Москві призначаються сателітські вожді, провадяться чистки, народне господарство ставиться на послуги Росії, забороняється всякий зв'язок з некомуністичним світом, словом, нація перетворюється на звичайного сателіта чи навіть колонію. А є ще залежність інша, яка межує з тим, що загалом можна назвати спільнотою інтересів. Є, наприклад, очевидним, що так довго, як довго існує загроза відродження німецького імперіялізму, як довго німецькі реваншисти плекатимуть надії відібрати частини польської чи чехо-словацької державної території, так довго існуватиме природна спільнота зовнішньополітичних інтересів тих народів з Росією. Зрештою, після брутального нападу гітлерівської Німеччини на Україну існує також спільнота інтересів українського народу з інтересами всіх інших народів Східної Європи. Але одне є спільнота зовнішньополітичних інтересів, а друге — грубе втручання у внутрішні справи і колоніяльне поневолення народів. Якби російські вожді усвідомили цю правду і визнали за народами Східної Європи право на справжню державну незалежність, між ними і тими народами не було б причин до спору. Але так не є. Коли сьогодні Москва погоджується на сяку-таку мінімальну свободу рухів «народних де-

мократій», то це є результат не доброї волі московських вождів, а примусової ситуації, в якій вони опинилися і яка не дозволяє їм «прибрати до рук» неслухняних. Тим менше на інше ставлення до себе може ждати від російських шовіністів Україна чи інші неросійські народи СРСР. Вони для Росії — це її внутрішні колонії, найближчі до імперського серця, і з ними розставатися дуже важко. Тому, як сказано на початку, відчуваючи, що в сателітських країнах Москві ґрунт усувається з-під ніг, вона затісне обручі колоніалізму в самому СРСР.

ЗИГЗАГИ ПОСТАЛІНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КПРС

Як відомо, смерть Сталіна принесла деяку відлигу також у галузі національної політики. Після 20 з'їзду КПРС у лютому 1956 року радянська преса опублікувала деякі, до того часу замовчувані документи минулого, спрямовані проти великодержавного шовінізму, визнала деякі помилки в національній політиці сталінського періоду, наприклад, у галузі історичних наук, декларативно засуджено декого з відомих русифікаторів і терористів типу Кагановича, реабілітовано декого з неросійських діячів культури, урочисто проголошено т. зв. поширення прав союзних республік та ін. А на Україні, крім того, почали від часу Переяславських роковин у 1954 році просувати думку про, мовляв, два «великі» народи СРСР, себто росіян і українців, про довір'я до українців, про спілку в управлінні імперією тощо. Цю думку зразу підхопили на Заході деякі советознавці, наприклад, американець Фредерік Барггорн, англієць Едуард Кренкшов, запевняючи, що, мовляв, приходить новий етап в українсько-російських взаєминах.

Але, як сказано вже, угорська революція і події в Польщі в 1956 році не на жарт перелякали керівників російської імперіальної політики. У московській «Правді» і «Комуністі», а слідом за ними в республіканських газетах і журналах почали появлятися від 1957 року статті перестороги, а то й алярмів з приводу того, що, мовляв, виправлення партією помилок в національній політиці сталінського періоду тепер надуживається в союзних республіках для того, щоб роз'ятрувати ворожнечу між росіянами і неросіянами, що неросіяни звертаються в своїх дослідженнях минулого до націоналістичних традицій, що усувають зі своїх республік російські кадри, що нехтують російською мовою та ін. Щоб цей алярм виглядав автентично, до цього нового курсу запрягли кількох «малоросів» у кожній з союзних республік (Б. Гафуров у Таджикистані, Н. Джандильдин у Казахстані, Ш. Рашидов в Узбекистані, А. Пельше в Латвії, І. Кравцев на Україні та ін.), які більше від самих росіян почали накидатися на згадану небезпеку відродження «буржуазного націоналізму». Разом з цим почали просувувати погляд про постійне зближення, а в

дальшому і злиття націй Радянського Союзу, про «добровільне» поширювання російської мови, про те, що вона не тільки засіб для міжнаціонального єднання, але «друга рідна мова» неросіян. Ці питання були поставлені на 21 з'їзді КПРС у 1959 році, який, якщо йдеться про національну політику, став сигналом повороту до недавно засуджуваного сталінізму. Завершенням цієї політики став 22 з'їзд КПРС у жовтні 1961 року, на якому в нову, тоді прийнятну програму КПРС вписали постанову про неминучість злиття націй в СРСР.

Від того часу тема злиття націй з більшими або меншими перервами не сходить зі сторінок радянської преси. Вона ведеться не тільки на сторінках щоденної преси чи в політичних журналах, але також у таких фахових виданнях, як «Вопросы языкознания», «Вопросы философии», «Литература и жизнь», «История СССР» та ін. Суть цих дискусій така, що, з одного боку, існує ніби «буйний розквіт» культур неросійських народів СРСР, але з другого — всі вони йдуть до злиття націй, що перемагає одна сильніша культура, зокрема мова, яку всі сьогодні називають міжнаціональною, її залюбки вивчають і т. д.

Куди це все веде, не треба пояснювати. На цю тему написана в 1963 році окрема книжка К. Х. Ханазарова п. н. «Сближение наций и национальные языки в СССР». Книжку видано підступно: в Ташкенті і неросійським автором, мовляв, не росіяни хочуть злиття націй, а самі неросійські народи.

Цієї забриханости деколи забагато самим чеснішим росіянам. Так російський письменник Солоухін виступив проти неросіянина Агаєва, який конечно дораджував неросійським письменникам переходити на російську мову. Мабуть, шовіністична дурійка небезпечною здається деколи для самих керівних кіл, тому вони час від часу доручають завертати. Так по відомих тезах 22 з'їзду КПРС появилася з початку 1962 року в журналі «Вітчизна» стаття І. К. Білодіда, в якій він запевняв, що процес злиття націй це, мовляв, процес дуже довгий, що і при комунізмі існуватимуть окремі мови та нації. А в грудні 1964 року виступила на сторінках «Радянської України» міністер освіти УРСР Алла Бондар з запевненням, що нібито російські діти на Україні «у переважаючій більшості» виявляють бажання вивчати українську мову. Це треба розглядати як офіційне намагання злагіднити об'єктивний факт постійного росту числа російських бюрократів на Україні та їхню нехить шанувати мову і культуру народу, серед якого вони живуть. Та що там говорити про нехтування російськими дітьми на Україні української мови, коли однією з центральних проблем сучасного українського шкільництва є фактична двомовність у школах України, отже паралельне вивчення української і російської мов від найнижчих клас. Результат цієї політики такий, що діти неспроможні опанувати добре ні одної мови, а передусім української, вплутуючи російські слова в українську мову.

Крім того, плянова політика злиття націй виявляється і в інших галузях життя українського та інших неросійських народів: насадження російських та русифікованих кадрів у партійний і державний апарат, господарське упослідження провінції на користь метрополії, штучне прославлювання всього російського, відрізання України від культурних, господарських та політичних зв'язків з вільними народами чи з закордоном взагалі.

УКРАЇНА ЦЕ НЕ ПОЛЬЩА АБО РУМУНІЯ

Як на тлі такої політики виглядають російські шанси злити народи Радянського Союзу чи, точніше, як виглядають шанси України та інших неросіян оборонитися і поставити себе в позицію, що їй сьогодні мають «народні демократії»?

Відповідь на це питання переростає розміри однієї статті, тому тут треба обмежитися деякими тільки елементами цієї проблеми. Те, що перш усього треба сказати, це велика різниця, яка існує як у внутрішньому, так і в зовнішньополітичному становищі України в порівнянні з сателітами. Україна є внутрішнім сателітом Росії чи просто її колонією, а такою за повенного часу ніколи не була ні Польща, ні Румунія чи Чехо-Словаччина. Як стало останньо відомо, румуни здійснили порівняно скоро дерусифікацію своєї країни, ліквідувавши спільні радянсько-румунські спілки, привернувши давні історичні назви вулицям своїх міст чи установам, усунувши від впливу і влади відомих вислужників Москви. На Україні, де є понад сім мільйонів росіян, де, крім них, ще три мільйони громадян УРСР, в тому числі два мільйони українців, вважають рідною російську мову, де 30% міської людности творять росіяни, а дальших майже десять відсотків — це зрусифіковані інші меншості, де росіяни мають понад 26% всіх професіоналістів з вищою освітою, хоч відсотково росіян на Україні є тільки 16,9% (у той час понад 117 тисяч таких українських професіоналістів змушені жити в СРСР поза межами УРСР); на Україні, в містах якої кожна четверта родина національно мішана, де керівна сила, себто КПУ, має 28,2% росіян, з того числа на керівних постах майже 30%, — в такій Україні про дерусифікацію румунського типу говорити, очевидно, не доводиться. Зрештою, немає також потреби про таку дерусифікацію говорити і порівнювати Україну з Румунією, бо, наприклад, якщо йдеться про росіян на Україні, величезна їх більшість це автохтони і майбутні громадяни самостійної української держави. Значить, уже в цьому питанні можна говорити хіба про відрусифікування України від керівного партійно-бюрократичного російського і русифікованого апарату, а це в сучасних умовах може статися тільки мірою того, як цей апарат буде насичуваний українським елементом.

ПРОВІДНІ КАДРИ УРСР І УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕРЕС

Таким чином ми заторкуємо перший чинник еventуальної української сили, що на нього вже звернули увагу деякі західні дослідники, передусім Річард Пайпс, Роберт Салівант, Северин Бялер, Ярослав Білінський, Борис Левицький та ін. Конкретно йдеться про віднотуваний дослідниками факт зростання в керівному апараті КПУ і УРСР людей українського роду чи з Україною територіально пов'язаних. Цей процес є безперечно наслідком модернізації соціальної структури української нації. Якщо на найближчий час не буде нагоди революційного порядку для повного визволення українського народу, то значення цього процесу важко переоцінити. Бо в такій, як тепер, ситуації центральне питання для української нації — це зберегти її культурно-етнічну особовість, власну духову ідентичність перед хвилею російської імперіальної інвазії. Перед цією інвазією нашу націю може зберегти передусім її культура і духовість, міцна культурна верства, а щоб вона могла мати найкращі умови для існування, її мусить забезпечити місцева партійна і державна бюрократія. Вона мусить охоронити її перед небезпекою знищення, яка завжди буде їй грожити з боку чужої Москви і її прямих наставників. Абстрагуючися від інших моментів сталінського терору 1930-их, а частинно й 1940-их років, нищення і репресії проти тонкої тоді верстви діячів культури стали можливими в таких широких розмірах також тому, що ті, які очолювали владу на Україні, були для неї зовсім чужі, по суті російські і русифіковані, імпортовані на Україну елементи. Сьогодні становище в багатьох відношеннях інше. Понад 70% керівних кадрів КПУ українці, а фахові кадри української національності існують в усіх галузях життя нації від тракториста до нуклеарного фізика включно. Це дає добрі соціологічні і психологічні підстави для того, щоб у людей того типу зароджувався те, що умовно можна назвати почуттям окремішнього українського інтересу.

Цим я не хочу сказати, що між провідною верствою КПУ і УРСР та народом є така спільнота інтересів як, наприклад, у Румунії чи Угорщині. Її немає. Цього не можна зокрема сказати про українську керівну верхівку. Але я хочу тільки відзначити можливість на дальшу мету такого саме розвитку. Чи така тенденція справді запустить глибше коріння на Україні, залежатиме від загальної сили українства в цілому. А деякі ознаки його сили таки існують. Наприклад, при усіх недостачах, труднощах і навіть трагедіях народу, одна хоч би поява групи літературної молоді і сучасних течій серед загалу молоді шістдесятих років взагалі є дуже вимовним явищем. З одного боку, воно відзеркалює живі і незнищимі сили нації, з другого — змушує признаватися чи навіть повертатися до українства тисячі байдужих. Бо так довго, як довго існують тільки Євтушенки і Рождественські, як довго серед молоді СРСР читають поезії і

співають пісні тільки російських молодих авторів, так довго в цей процес втягається також українська молодь. Коли ж появляються аналогічні українські імена, до того ж із зовсім оригінальними творами, довкола них гуртується українська молодь чи українська людина взагалі. Немає сумніву, що це стимулює в народі думку, змушує думати ширші кола, в тому числі також керівну бюрократію. Особливе в цьому аспекті значення мусить мати таке явище, як збірний протест проти підпалу Бібліотеки Академії наук УРСР чи проти заборони святкувати шевченківські роковини. Це перші емпіриональні спроби вияву громадської і політичної думки.

На тлі таких явищ не можна виключити, що одного дня керівні кадри УРСР муситимуть пригадати собі, серед якого народу вони живуть та що їх власні інтереси, кар'єра і навіть доля пов'язані з цим народом. У свій час вони можуть опинитися у становищі, коли стане ясним, що, відірвані від цього народу, вони втраять свою вартість також в очах своїх московських зверхників. Відомо, що впродовж всієї історії поневолення українського народу його трагедією було те, що від нього відступала його провідна верства, але, з другого боку, також трагедією тієї верстви було відірвання від народу. У критичній ситуації для неї і для народу, який вона формально очолювала, це кінчалось трагічно для обох сторін. Тому й мислитель такого масштабу, як Вячеслав Липинський, писав, що без вирвання своєї «голови» (себто провідної верстви) з «московської пащі» ні український народ не може стати державним, ні ця верства не може здобути довір'я народу. Від часу, коли Липинський писав ці слова, минуло кілька десятиріч, і за цей час цілковито змінилася соціальна структура української нації. Поняття її провідної верстви багато ширше. Сьогодні це не тільки ті, що стоять у самій верхівці в Києві, але також тисячі висококваліфікованої інтелігенції, яка завдяки своїм фаховим даним має почуття власної вартості, бо від неї залежить функціонування модерної держави, і тим самим вона менше залежна від примх метрополії. З другого боку, тому що зміни в соціальній структурі нашої нації зовсім нові, пов'язання тих кадрів з народом сильніше, ніж колишнього українського дворянства, суспільна позиція якого спиралася виключно на привілеї, одержані з метрополії. У висновку треба сказати таке: вирішальним для українських перспектив в умовах наступу політики злиття націй буде те, чи в українській провідній верстві (в найширшому розумінні цього слова) розбудиться порядком самооборони почуття українського національного чи принаймні територіального інтересу в обороні перед наступом імперії.

РЕАБІЛІТАЦІЯ ЛЮДИНИ В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ?

Сприятливою обставиною для відродження почуття українського національного інтересу серед кадрів УРСР можуть стати процеси, що

відбуваються в цілому Радянському Союзі від часу смерти Сталіна. Сюди треба зарахувати самостійницькі прагнення інших неросійських народів та відомий інтелектуальний фермент, що виявив себе серед усіх народів СРСР, а зокрема серед частини інтелектуальної верстви Росії: розвінчання, а слідом за тим і скомпромітування в очах народу найбільш різючих елементів безконтрольної тоталітарної диктатури; врешті, деякий ревізіонізм в розумінні взаємин між людиною і суспільністю.

Це є окреме питання, яке тут згадується тільки фрагментарно. Відомо, що вже в дореволюційній російській політичній думці і філософії допускалася негачія людини чи навіть цілих суспільних верств в ім'я, мовляв, щастя майбутніх поколінь. А коли дійшло в Радянському Союзі до відомих соціально-політичних і економічних експериментів 1920-их і 30-их років, тоді цим оманним гаслом прикрили незлічимі трагедії мільйонів людей і цілих націй. А що таке мислення було органічною частиною сталінізму, його розвінчання мусіло привести до замислення і в цьому кардинальному питанні взаємин між людиною і суспільством.

Останньо нотки цього пробиваються також на Україні. Одним з показників такого розвитку думки є відзначений вже на сторінках «Сучасности» виступ Івана Дзюби в журналі «Радянське літературознавство» за січень 1965. Дзюба пригадав панівну в епоху сталінізму теорію про «людину-гвинтика», що себе разом з усіма своїми мріями й ідеалами мусіла підпорядкувати «громадському». Звичайно така настанова відкривала ширше поле для надуживань, зокрема коли нею послуговувалася безконтрольна влада. На протиставлення до цього Дзюба пригадав, що «життя суспільства дістає свою реальність лише в житті одиниць, отже лише в них, для них і через них воно є, воно прогресує, воно вимірюється і цінується».

Усе це, звичайно, очевидна правда. Тим не менше зразу після виступу Дзюби пробували на нього накинутися на зборах Спільки письменників України, а пізніше критично оцінила його виступ також «Літературна Україна» (2 березня 1965). А тим часом виступ Дзюби не був ані новаторський, ані відокремлений. Це саме питання підносилось вже в радянській пресі, а «Робітнича газета» від 14 лютого 1965 в передовій запевняла, що «ми вже відійшли від того часу коли вважалося, що людина є маленьким „гвинтиком“, що її функція тільки й зводиться до того, щоб бездушно обертатися в складному державному механізмі».

В дещо іншу площину поставила це саме питання «Молодь України» (7 лютого 1965), яка підносить право радянського громадянина вільно розглядати актуальні питання життя без попереднього офіційного аранжування. «Ми не любимо зайнять, — пише газета, — схожих на спектакль, в якому зображаються наперед заплановані проблеми і немає непередбачених. А деякі пропагандисти намагаються

обминути небажані питання або, що гірше, нав'язують свій висновок: повинно ось так бути, а не інакше. А звідки така „усталеність“?».

Це дуже несміливі спроби пригадати про права людини в умовах тоталітарного суспільства, але клімат, який вони створюють, є без сумніву корисний також і для розвитку політичного думання всього поневоленого народу, а тим самим і для тих, хто формально стоїть у його керівництві.

РОЛЯ ЗОВНІШНІХ ЧИННИКІВ

Вище було вказано, яке велике значення для «десателітизації» сателітів мають зовнішні чинники, зокрема конфлікт між Москвою і Пекіном, внутрішні умови в цілому комуністичному блоці, взаємини СРСР з Заходом тощо. Чи такі чинники можуть впливати також і на українські шанси?

Хоч, як згадано вже, великодержавні шовіністи, усвідомлюючи непевність свого становища в країнах «народних демократій», посилюють наступ на свої внутрішні колонії, себто на неросійські народи СРСР, отже і на Україну, сам внутрішній конфлікт в комуністичному блоці корисний для українців і інших неросіян тим, що він не дає змоги московським централізаторам зосередити усі свої удари на Україні, Білорусі, Грузії чи Прибалтиці. При тому цей конфлікт має тривалий характер, бо завжди сателітські компартії, як і компартії Заходу намагатимуться унезалежитися від Москви, і вона завжди намагатиметься втручатися в їхні внутрішні справи.

Гірше виглядає справа з зацікавленням Україною й іншими неросійськими народами СРСР серед західних чи взагалі вільних народів. Тут України з «народними демократіями» рівняти не можна. Для західних політичних діячів Україна — це в першу чергу внутрішня сфера Росії. Були правда, зокрема на форумі Об'єднаних Націй, деякі корисні для України виступи західних діячів (Діфенбейкер, Стівенсон), але рівночасно впродовж повоєнних років різні західні державні мужі і дослідники не раз говорили і писали про те, що треба респектувати внутрішні інтереси «Росії», в розумінні не самої РСФСР, але також підлеглих Москві неросійських народів Радянського Союзу як нібито російської сфери впливів. Про таку «безпеку» «Росії» і респект до неї говорили свого часу і Рузвелт, і Черчїлл, і Кеннеді, і Джонсон, згадуваний вже Мек Джордж Банді і Джордж Кеннан. У виданій у 1964 році книжці п. н. «Про взаємини з комуністичним світом» («On Dealing with the Communist World») Кеннан особливе місце присвятив Україні. Він писав, що «немає історичних доказів на те, щоб більшість українського народу колинебудь прагнула в цілому відділитися від головної маси російського народу». Така оцінка нагадує горезвісні «перяславські» тези ЦК КПРС 1954

року з їх пропонованим українському народові гаслом «навіки з Росією». Тому нічого дивного, що Кеннан там таки пише, що він «не може уявити щось більш катастрофальне», як есентуальна політика уряду США, спрямована на розподіл «традиційної російської держави».

Але західні політики, зокрема американські, є реалістами, вони рахуються з фактами життя. Коли в 1956 році почалася угорська революція, той же Кеннан заявив у пресовому інтерв'ю, що він не виключає, що вона може викликати ланцюгову реакцію серед інших сателітів та на Україні. Значить, коли сила українського народу буде достатня, Кеннани мінятимуть свої погляди. Крім того, не треба забувати, що існують на Заході також інші погляди на перспективи України і ставлення до неї. Ще на початку 1950-их років серйозний американський дослідник Мерле Фейнсон аналізував роль місцевої неросійської інтелігенції в союзних республіках СРСР і у зв'язку з цим поставив прогноз, що на основі цього процесу в Радянському Союзі народиться «початковий внутрішній тітоїзм», мовляв, ця нова верства одного дня відчує свою силу і вимагатиме для себе від Москви респекту і більшої свободи (Merle Fainsod «How Russia Is Ruled»). Ширше цим питанням приділяє у своїй новій книжці увагу також англієць Роберт Конквест (Robert Conquest, «Russia After Khrushchev»). Він дуже скептично оцінює десталінізаційну політику Хрущова і його спадкоємців, доводячи, що основні елементи сталінізму КПРС далі зберігає. Але Конквест виявляє більше оптимізму, якщо йдеться про неросійські народи СРСР чи радше про долю СРСР як колоніальної імперії. Тут він не виключає поступового розкладу Радянського Союзу, кажучи, що це неминуча доля всіх колоніальних імперій і що цього Росія змінити не може. Правда, він визнає великі удари, яких завдала неросійським народам національна політика КПРС, передусім шляхом русифікації і колонізації, але рівночасно аналізує вияви опору такій політиці на прикладах виступів самих місцевих комуністів. Конквест каже, що своєрідний «націоналізм» у розумінні прагнення місцевого апарату звільнитися з-під контролю Москви існує також на найвищих щаблях неросійських республік. Якщо йдеться про тих людей українського роду, які зробили кар'єру в центральному апараті в Москві, то їх Конквест вважає в основному зрусифікованими і зденационалізованими. Але щодо самого Києва чи, точніше, верхівки КПУ, Конквест не виключає, що у відповідних внутрішніх і міжнародних умовах вона може повернутися проти Москви, шукаючи опору у власному народі. Коли б, каже автор, дійшло однак до дуже великих потрясень, тоді можна сподіватися, що на поверхню життя на Україні і в інших неросійських республіках можуть виринути взагалі нові національні сили.

Крім того, не треба забувати, що під сучасну пору вільні народи стоять у стосунку т. зв. коекзистенції з Радянським Союзом. При усіх небезпеках, які така політика має в собі, вона також має ко-

ристі для народів, поневолених за залізною завісою. Ведений тепер культурний обмін з тими народами, хоч який він кудий, посилює процес мислення людини в Радянському Союзі, корисно впливає на те, що я вище назвав реабілітацією людини і основних людських вартостей за залізною завісою. Сьогодні Захід буде мости приязні з сателітами Москви, але також і з російським народом, однак і в цьому великому процесі немає можливостей зовсім поминути також неросійські народи СРСР. Їх можна дискримінувати, і то з обох боків залізної завіси, але взагалі виключити їх з цього процесу таки неможливо.

Таким чином сучасна декон'юнктура української справи на Заході при рівночасній великій актуалізації справи сателітів Москви аж ніяк не є тривалим явищем. Ці події треба розглядати динамічно, як процеси, а не як завершені і незмінні факти. В сучасну технологічну добу, при існуванні модерних засобів масової комунікації, тотальна ізоляція України неможлива. А це, разом з органічною силою самого народу, є головною перегородою для московської політики злиття націй. Це є також явища, які в своєму логічному завершенні розкривають перед українським народом перспективи включитися в широкий процес деколонізації радянського бльоку.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ
«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріалі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., у США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

*

Цінним доповненням названої книжки є

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag «Sučasnist», 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

РОМАН ОЛІЯНИК: **УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ НА КРИМСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ 1945**

(На основі офіційних американських документів)

У лютому 1965 року минуло 20 років від конференції голів трьох великодержав, що відбувалися в околиці Ялти в Криму 4-11 лютого 1945 року. У січні цього року помер останній з «великої трійки» державних діячів, Вінстон Черчілл — чи не найвизначніший з архітектів післявоєнного ладу в світі. Раніше за нього відійшли з цього світу президент США Ф. Д. Рузвельт і диктатор СРСР Й. В. Сталін. На Кримській конференції вони спільно уклали ряд угод, на базі яких побудовано післявоєнний світ, що всупереч усяким тертям і міжнародним конфліктам тримається на цих основах досі та, мабуть, перетриває ще не один десяток років.

Україна, очевидно, навіть посередньо не була співучасницею воєнних конференцій, скликуваних союзниками проти гітлерівської Німеччини й Японії. Зате українське питання виникало час від часу в розмовах та кореспонденції учасників переговорів і конференцій; зокрема українське питання становило одну «кість незгоди» на конференції, що її популярно звать «Ялтською».

Слід пригадати читачам, що офіційна назва тієї конференції була: «Кримська конференція». Вона відбувалася переважно в палаці Лівадія, розташованому на відстані приблизно трьох кілометрів від Ялти в Криму. Міністри закордонних справ і начальники штабів трьох великодержав (США, Великобританії та СРСР) мали свої наради в двох інших віллах. Однак у післявоєнних публікаціях, зокрема полемічного характеру, прищепилася назва — «Ялтська конференція».

Саме довкола терміну «Ялта» витворено прикру атмосферу, немов би це був символ капітуляції західних союзників під тиском СРСР. Ї українській громадській думці (найбільше під впливом польської емігрантської публіцистики) закоренилося переконання, немов би «Ялтська конференція» була українською національною катастрофою. Двадцятирічна відстань дозволяє нам оцінити об'єктивно постанови цієї конференції з українського погляду. Можливості для цього є в нас тим більші, що тепер уже є ряд опублікованих державних документів — раніше секретного характеру.

Немає сумніву, що лише ознайомлення з текстами цих документів допоможе українській громадській думці позбутися мітичних уявлень не лише про Кримську конференцію, але й про інші міжна-

родні переговори, дасть певне уявлення про механіку дипломатичних стосунків між державами і про місце українського питання в світі.

Як видно з збірника американських державних документів п. з. «Конференції на Мальті та в Ялті 1945», українське питання виникло і в передконференційних переговорах посередньо і на самій Кримській конференції безпосередньо.¹⁾ Посередньо учасники переговорів торкалися українського питання тоді, коли вони обговорювали проблему кордонів Польщі; безпосередньо справу України висовувано або поборювано у зв'язку з плянуванням Організації Об'єднаних Націй. У цій статті наводимо тексти, які стосуються лише Кримської конференції, із згаданого збірника американських документів; тільки з кончності — для ясности — додаємо дві чи три цитати зі збірника про Тегеранську конференцію.

Справа Польщі (її кордонів і системи управління) та плянованої всесвітньої організації держав належали до ряду найголовніших, тоді ще не розв'язаних проблем. Обидва західні союзники — президент Рузвелт і прем'єр-міністр Черчілл — хотіли в безпосередній зустрічі з радянським диктатором обговорити їх спільно і врешті розв'язати компромісово. Того вимагала тогочасна ситуація в світі: перемога над Німеччиною була вже на овиді, бо західні союзницькі війська досягли Райну, а війська СРСР вступили на німецьку територію. Але якщо союзники усвідомлювали потребу такої конференції у верхах, то їм нелегко було вибрати місце, яке задовольняло б усіх учасників.

НОВОЧАСНІ АРГОНАВТИ І ЗОЛОТЕ РУНО

Чому Крим вибрано врешті як місце на конференцію? Президент Рузвелт волів Крим, ніж інший район СРСР, бо там йому відповідав клімат; водночас Сталін ніяк не погоджувався виїхати поза межі СРСР у пропонувані міста на Егейському та Середземному морях, мовляв, «лікарі не рекомендують вибиратися в будь-яку далеку подорож у теперішній час...» Американський посол у Москві А. Герріман інформував Рузвелта з Москви, що Сталін радо зустрінеться з ним і Черчіллем «в Одесі, де він уже звелів зробити на березі все потрібне устаткування», але якщо президент воліє Крим, тоді він готовий прибути туди. Всупереч своїм твердженням про слабе здоров'я, «Сталін виглядав зовсім здоровий», писав 14 грудня 1944 Герріман.

Врешті обрано Ялту з уваги на її географічне розташування і клімат, пригожий для хворого американського президента. З Черчіллем не було ніякої мороки: той поїхав би, мабуть, навіть у пекло на

¹⁾ Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers: The Conferences at Malta and Yalta 1945 (Washington, 1955).

переговори в інтересах Великобританії. Він же запропонував для цієї військово-дипломатичної операції кодовану назву «Аргонавт», бо любив підшукувати такі назви для різних операцій. Рузвельт відповів йому жартома в телеграмі, в якій погоджувався на цю назву: «Ми обидва є прямими нащадками» аргонавтів, що в мітичні часи подорожували в Крим «за золотим руном».

Цим разом ішлося радше про практичні справи. Лідери трьох великодержав хотіли в безпосередніх розмовах домовитися про ряд міжнародних питань, що залишилися не розв'язаними з попередніх конференцій: з Тегеранської конференції (листопад-грудень 1943) залишилося питання майбутності Німеччини і Польщі, а з конференції у Дамбартон Овксі (Вашінгтон, 21 серпня — 7 жовтня 1944) ждали на свою розв'язку питання про вето великодержав у майбутній Раді Безпеки і про форму приймання членів-засновників майбутньої асамблеї Об'єднаних Націй. На цій останній конференції представники СРСР запропонували як повноправних членів плянованої всесвітньої організації держав 16 радянських республік.

Крім того, як звичайно, і в передконференційний та конференційний час найважливішу роль відігравали міркування щодо сфер впливу окремих великодержав і їхніх територіяльних претенсій. Ще в Тегерані 1943 року Сталін заявив претенсії Радянського Союзу на балтицькі країни, частину Східної Пруссії та, очевидно, колишні польські східні області, залесені українцями і білорусами. І Великобританія, і США намагалися якомога більше обмежити просування СРСР на захід. Тим часом дипломатична ситуація СРСР наприкінці 1944 і на початку 1945 року була дуже корисна. Успішна війна проти Німеччини здобула Радянському Союзові чималий моральний капітал, а геополітичне й стратегічне становище СРСР було дуже вигідне в Східній та Центральній Європі.

Усвідомлення цього реального співвідношення сил відзеркалилося в меморіалі заступника директора європейського відділу американської дипломатії Джона Гікерсона. 8 січня 1945 він писав державному секретареві США, що американський уряд ледве чи може щось зробити в справі балтицьких держав:

«Тут ідеться про те, чи цей факт подобається нам; мені особисто він не подобається, хоч я визнаю, що радянський уряд має аргументи по своєму боці. Річ у тому, що цей факт (реінкорпорація балтицьких держав в СРСР) стався, і уряд США не має спроможности змінити його... Ми знаємо, що росіяни наполягатимуть на анексії великої частини Пруссії та на встановленні кордону з Польщею приблизно вздовж лінії Керзона. СРСР реінкорпорував Басарабію в свою територію... Я пропоную взяти до відома поновне включення трьох балтицьких країн у СРСР та визнання цих територій за радянську територію. Це вимагатиме нашої відмови від визнання трьох дипломатичних представників згаданих країн у США... Я рекомендую також у відповідний час погодитися з фактом, що лінія

Керзона — це кордон між Польщею і СРСР, та дати свою згоду на публічну заяву в цій справі. Визнання реінкорпорації Басарабії в Радянський Союз не повинне становити для нас труднощів. Ми потребуємо допомоги СРСР для розгрому Німеччини. Нам конче потрібний СРСР у війні з Японією, коли закінчиться війна в Європі. Важливість цих двох справ можна оцінити кількістю американських жертв у людях. Ми потребуємо також співпраці СРСР для організації миру».

Вашінгтонські керівники не здавали так легко позицій, хоча усвідомлювали всі ці мотиви. Покищо вони не робили остаточного рішення і ждали на відповідніші умови. Тим часом вони виявляли зацікавлення спробами Великобританії творити Балканську федерацію, бо «якщо туди включити Албанію і Туреччину, то ця федерація могла б якоюсь мірою обмежити в тому районі слов'янську потугу, яка в іншому випадку мусить, мабуть, досягти Салонік і Егейського моря». Поряд з цим вони намагалися зберегти за Польщею східні області та забезпечити їй демократичний лад. Якщо б це все пощастило здійснити, тоді просування СРСР на захід було б зупинене.

Польські екзильні кола знали, що американці підтримують їхні прагнення в цьому відношенні, а Черчілла підозрівали, що він «недвозначно підтримує позиції Сталіна в справі Лінії Керзона як бази для розв'язки польсько-радянського кордонного спору» (див. телеграму А. Геррімана з Москви, 14 жовтня 1944). Міколайчик, перебуваючи в Москві, пояснював Сталінові в присутності Черчілла, Ідена, Геррімана й Молотова (13 жовтня 1944), що польський лондонський «Комітет ще має надії на Львів». Сталін відповів йому, що «можливі дрібні поправки кордону — від сімох до вісьмох кілометрів — тоді, коли остаточно будуть устійнювати цей кордон». Молотов заявив, що це перерішена справа, бо Рузвелт на Тегеранській конференції погодився з цим кордоном, «хоча він не вважав доцільним заявляти про це публічно».

У звіті про цю московську розмову Герріман спростовує твердження Молотова: Рузвелт не погодився в Тегерані на лінію Керзона і «ясно з'ясував, що не хоче формулювати свого ставлення до цього кордону ні приватно, ні публічно». Однак Герріман вважав недоцільним встрявати в згадану розмову в Москві, бо туди запрошено його лише як спостерігача.

Потрактувавши цю мовчанку американського посла як згоду на твердження Молотова, Міколайчик пробував вияснити цю справу окремим меморіалом-листом до нього:

«Президент заявив у Тегерані, що він обстоює думку, згідно з якою польсько-радянську суперечку за спільний кордон не слід розв'язувати на базі т. зв. лінії Керзона, і запевнив мене, що він допоможе Польщі зберегти за собою Львів, Дрогобич і Тернопіль, а також здобути Східню Пруссію з Кенігсбергом та Шлезьком. Зате пре-

зидент висловив думку, що маршал Сталін не погодиться повернути Польщі Вільніус» (стор. 205).

Дев'ять днів після вручення цієї ноти Герріманові Міколайчик вислав через польського посла у Вашингтоні Цехановського телеграму-меморіал Рузвелтові:

«Я певен того, що коли Ви, пане Президенте, вважатимете доцільним звернутися негайно з особистим закликом до маршала Сталіна і з'ясувати йому, що для Вас важливо полагодити польське питання так, щоб Львів і нафтовий басейн Східньої Галичини залишилися в межах Польщі, тоді такий демарш — як Ви самі передбачили — мав би вигляди на успіх» (стор. 208).

Тут важливо пам'ятати, що Черчілл уже заявив у лондонській палаті громад про згоду уряду Великобританії в основному на лінію Керзона як базу для польсько-радянського кордону. Ця позиція британського уряду не мала впливу на державний департамент США, який 18 грудня 1944 підтвердив, що: «уряд США продовжує дотримуватися своєї традиційної політики не гарантувати ніякого кордону»; а водночас у таємному меморіалі дорадники Рузвелта сформулювали як одну з вимог на Кримську конференцію наступну тезу щодо польського східнього кордону:

«...ми повинні вжити наш вплив на здобуття такої розв'язки цього питання, яка зменшувала б майбутні тертя... на сході основою розв'язки повинна бути лінія Керзона, але мірою можливості з включенням львівської області до Польщі, щоб це місто з переважно польським населенням і економічно важливі нафтоносні поля на південний захід від нього залишилися в межах польської держави».

До цього меморіалу долучено карту, на якій відтворено лінію Керзона і можливі зміни західнього польського кордону коштом Німеччини (стор. 230).

Саме з такими основними тезами прибули британська й американська делегації на Мальту 29 січня 1945, де — згідно з ранішим домовленням — відбулася нарада цих двох західніх союзників з метою узгодження підходу до переговорів у Криму. Рузвелт прибув на Мальтійську конференцію в останній день, 2 лютого. Остаточню вже за його присутності американська делегація схвалила свою останню резолюцію в справі польського східнього кордону:

«Якщо ми не були б спроможні виторгувати Львова для Польщі та якщо будуть заходи в напрямі великого компенсування на користь Польщі на заході, тоді ми повинні докласти всіх сил для того, аби ця компенсація була мінімальна з уваги на пов'язану з нею konieczність переселення великої кількості мешканців, коли б довелось включити в Польщу чисто німецькі терени».

Щодо пропонованої участі 16 радянських республік у плянованій всесвітній організації держав (себто теперішніх Об'єднаних Націй), то в силі залишалася директива Стеттініуса з 15 листопада 1944 р.: «У всякому випадку треба протиставитися їй», «ми не можемо погодитися

на радянську вимогу включення 16 республік до числа членів цієї організації». Державний департамент розглядав цю пропозицію Москви як тактичний хід, запланований з метою угоднити собі т. зв. торгову позицію в майбутніх переговорах з західними союзниками. Уряд США вирішив підтримувати тезу: на конференцію майбутньої всесвітньої організації держав запросити 35 країн, які вже підписали Деклярацію Об'єднаних Націй та оголосили війну Німеччині та Японії, як також запросити дев'ять т. зв. «союзних націй», які стали по стороні Об'єднаних Націй, але ще не виповіли війни тоталітарним державам.

Таким чином ґрунт під переговори в Ялті був підготований. Були готові вимоги в основних питаннях, але були й готові запасні позиції, на які можна було б відступити в конечній потребі, не втрачаючи при тому ні гідності, ні власних інтересів.

Новочасні «аргонавти» були готові до подорожі на Крим, кожний леліючи свою мрію про власне «золоте руно».

БІЙ ЗА ЛІНІЮ КЕРЗОНА

З Мальти обидві делегації, американська й англійська, від'їхали на Крим, де вже було все підготоване їхніми радянськими господарями, очевидно, при співпраці з уповноваженими командування США і Великобританії. У «Президентському щоденнику з подорожі» знаходимо нотатку, що в цій підготовці (в технічному відношенні) брали участь кілька українців, моряків американської військової фльоти: А. Савчук, А. Несторук, Р. Коваль. Не виключено, що було їх більше. У нотатці підкреслено, що вони «досконало знали російську мову» і багато спричинилися до організаційної справності конференції.

Конференція тривала сім днів, від 4 до 11 лютого включно. За той час відбулося вісім пленарних сесій «великої трійки», ряд окремих нарад міністрів закордонних справ і начальників штабів трьох великодержав. З нарад голів урядів збереглися лише нотатки дипломатичних учасників, а не офіційні протоколи, бо таких не ведено. У наших текстах подаємо, з чиїх нотаток їх узято.

Питання західньоукраїнських земель виникло на засіданні «великої трійки» 6 лютого. Це була третя пленарна сесія голів трьох великодержав у супроводі їхніх делегацій. До речі, радянська делегація була найменша. Черчілл порадив своїм партнерам «принаймні розпочати сьогодні» обговорення складної польської проблеми. Рузвелт перший з'ясував свою точку зору. Він пригадав, що на Тегеранській конференції він інформував про прихильне американське ставлення до пропозиції прийняти лінію Керзона як основу для визначення східного кордону Польщі; «але він вважає, що якби радянський уряд розглянув можливість поступок стосовно Львова і нафтоносних піль у львівській області, то це мало б дуже корисні

наслідки. Він підкреслив, що висуває свою пропозицію на розгляд, але не настоюватиме на цьому».

Експозе Рузвельта, як і виступи його партнерів, цитуємо за записками Чарлза Болена, асистента державного секретаря США. Він же звітує про заяву Черчілла, який сказав, що «він постійно висловлювався в парламенті та поза ним за підтримку британським урядом лінії Керзона, навіть якщо Львів залишився б по радянській стороні. За це критиковано і його й п. Ідена, але він вважає, що після тих усіх тягарів, що їх понесла Росія з цієї війни, лінія Керзона встановлюється там не силою, а законно». Далі Черчілл заявив, що він і тепер захищає цю позицію. Однак «якби Радянський Союз міг зробити якийсь жест на користь цієї далеко слабшої від себе країни, наприклад, зректися Львова, тоді цей великодушний жест схвалювали б і подивлялися». В цілому Черчілл підкреслював, що він «більше зацікавлений суверенністю і незалежністю Польщі, ніж цим кордоном, бо він хоче, щоб поляки мали свою хату, де вони по своїй волі організували б своє життя...»

Після Черчіллевого слова Сталін запропонував десятихвилинну перерву. Згодом він сам забрав слово в справі лінії Керзона:

«Стосовно лінії Керзона, поступок Львова і львівської області та щодо завваг п. Черчілла про нашу великодушність, слід пригадати, що не росіяни, а Керзон і Клемансо визначили цю лінію. Росіяни не запрошено і цю лінію встановлено всупереч їхній волі. Ленін був проти відступлення області Бялисток полякам, а лінія Керзона віддає її Польщі. Чи сміємо бути гіршими росіянами за Керзона і Клемансо? Ми не могли б повернутися в Москву і стати перед лицем людей, які сказали б, що Сталін і Молотов менш стійкі оборонці російських інтересів, ніж ними були Керзон і Клемансо. Тому ми ніяк не можемо погодитися на запропоновану зміну цієї лінії» (стор. 669).

Цей уривок Сталінового експозе взятий з записок Чарлза Болена, заступника державного секретаря і особистого перекладача Рузвельта. Текст варто прирівняти з записками Г. Ф. Метьюса, директора американського бюро для європейських справ, учасника Кримської конференції. Боленів звіт є дипломатичним вигладженим меморіалом для пізнішого вжитку й інформації президента США. Тому там є всякі пропуски. Зате Метьюсові записки не були виправлені, а тільки переписані буквально без вставок і пропусків. У його записках Сталінове слово звучить дещо переконливіше:

«Прем'єр-міністр (Черчілл) сказав, що для Великобританії питання Польщі є питанням чести. Для Росії це не лише питання чести, але також безпеки. Це питання чести, бо ми багато дечого мусимо викреслити з книг. Але це й питання державної безпеки, не лише тому, що ми сусідуємо з Польщею, але й тому, що протягом історії Польща була завжди коридором для нападу на Росію... За останніх 30 років наш німецький ворог пройшов цим коридором два рази. Бо

Польща була слаба. В інтересах Росії та Польщі є, щоб Польща була сильна й могутня і щоб вона була спроможна у своїх та в наших інтересах замкнути цей коридор власними силами...»

Далі Сталін аргументував свою тезу так:

«Президент запропонував зміну — дати Польщі Львів і львівську область. Прем'єр-міністр (Черчилл) вважає, що ми повинні зробити великодушний жест. Але я мушу пригадати вам, що лінію Керзона уклали Керзон, Клемансо і американці в 1918-1919 роках. Росію не запрошено до участі, і вона не була їхньою співучасницею. Цю лінію прийнято всупереч волі росіян на основі етнологічних даних. Ленін протиставився цій лінії. Він не хотів віддати Бялисток і Бялистоцьку область Польщі, а лінія Керзона саме віддає їх Польщі. Ми відступили від Ленінової позиції. Дехто хоче, щоб ми були слабшими росіянами, ніж Керзон і Клемансо. Що ж скажуть росіяни у Москві та українці? Вони скажуть, що Сталін і Молотов є гіршими оборонцями Росії, ніж Керзон і Клемансо. Я не можу прийняти такої пропозиції і повернутися в Москву. Я волію продовжувати війну трохи довше і дати Польщі компенсацію на заході коштом Німеччини...» (стор. 680).

Таким чином Сталін застосував українське питання і громадську думку на Україні як засіб тиску на своїх союзників, які вважали той аргумент речевим, законним і виправданим. Напевно в думці вони визнавали рацію за таким аргументом, бо знали, що йдеться в цьому випадку про цілість українських земель, а не про польську територію. Дипломат Болен промовчав цю обставину в своєму вигладженому звіті. Чому?..

УКРАЇНА І ОБ'ЄДНАНІ НАЦІЇ

На четвертому пленарному засіданні велика трійка обговорювала проект творення світової організації держав, себто сьгоднішні Об'єднані Нації. Молотов з'ясував учасникам наради (7 лютого в тому ж палаці Лівадія) змінену пропозицію радянського уряду: прийняти в члени-засновники Об'єднаних Націй не всі 16 радянських республік, як це пропонувано на конференції в Дамбартон Овксі, а тільки три республіки: Українську РСР, Білоруську РСР і Литовську РСР. Чарлз Болен звітує про це так:

Молотов сказав, що «займо інформувати про розміри, населення і важливість України, Білоруси чи Литви або про їхню важливість у міжнародних справах... Поскільки ці три республіки перші були захоплені ворогом, зовсім справедливо, щоб вони всі три або принаймні дві з них були членами-засновниками». Президент Рузвелт запитав Молотова, чи той має на думці їхнє членство в асамблеї; Молотов підтвердив це, пригадуючи йому водночас британські домінійони і їхній шлях до міжнародних стосунків: «Домінійони британського комонвелту поступово і терпляче здобували своє місце в

міжнародних стосунках, як окремі країни». Подібно, казав Молотов, «ці радянські республіки повинні мати гідне місце між членами асамблеї. Вони заслужили на це місце своїми жертвами і вкладом» у війну (стор. 755).

Рузвелт висловив своє вдоволення податливістю СРСР у питанні способу голосування в Об'єднаних Націях та виявив зацікавлення проектом Молотова щодо згаданих трьох республік. Але, говорив він, «Британська імперія, СРСР і США дуже відмінні структурою і традиціями. Наприклад, Британська імперія має багато складових великих країн, як Канада, Австралія та інші. СРСР має іншу національностезу структуру. США мають одну мову і одного міністра закордонних справ. Тому треба насамперед вивчити проєкт Молотова, бо якщо надати великодержавам більше голосів, то цим порушиться принцип про один голос для окремої країни-члена» Об'єднаних Націй.

Черчілл підтримав Рузвелта, мовляв, такі різниці між згаданими великодержавами існують. Щодо участі трьох радянських республік у Об'єднаних Націях Черчілл заявив: щоправда цю пропозицію «висувають перед нами вперше», але він ставиться прихильно до неї, бо Великобританія теж не погодилася б на утворення міжнародної організації, в якій не було б місця для домініонів, що добровільно вступили у війну по стороні Великобританії.

Аргументація Молотова переконала його, мабуть, саме тому, що той користувався переконливим прикладом британських доміній. До речі, в записках Алджера Гісса, заступника директора бюро спеціальних справ і учасника конференції, маємо точніше зформульовану цю аргументацію Молотова:

«Я хочу пригадати в зв'язку з цим факт, що домінії британської корони вступали в міжнародні стосунки поступово і виявили велику терпеливість. Це дає нам приклад і мотив відмовитися від первісної пропозиції, висуненої в Дамбартон Овксі, і запропонувати тепер три або принаймні дві республіки на членів-засновників» Об'єднаних Націй (стор. 722).

Все таки Черчілл, зустрічаючи прихильно цю пропозицію, відмовився скласти будь-яку вирішальну заяву в цьому питанні, поки він не порозуміється з своїм міністром закордонних справ або навіть з воєнним кабінетом Великобританії. Остаточо вирішено передати це питання на розгляд міністрам закордонних справ трьох великодержав. При тому Сталін висловив застереження, що міністри не робитимуть остаточного рішення в цій справі, а тільки запропонують рекомендації для голів трьох великодержав.

Міністри закордонних справ розглядали це питання на своєму засіданні 8 лютого 1945 в обідню пору. Місце: вілла Воронцова. Ясно, що всі три були озброєні інструкціями голів своїх урядів та виробленим поглядом на різні аспекти проблеми, бо їхні дорадники заздалегідь опрацювали для них відповідні меморіяли. Американський державний секретар Стеттініус отримав від своїх дорадників дві

основні поради, як йому аргументувати проти запропонованої участі України, Білоруси і Литви в плянованих Об'єднаних Націях. Поперше, міркували ці дорадники, пропозиція Сталіна-Молотова суперечить принципові, згідно з яким членами-засновниками повинні бути держави, що підписали Деклярацію Об'єднаних Націй, а жодна з цих республік не підписала тієї деклярації. У меморіялі дорадників Стеттінюса сказано буквально таке:

«Учора Молотов на пленарній сесії заявив, що радянський уряд спостерігав поступовий розвиток міжнародних стосунків британських домінійонів. Згідно з досвідом цих домінійонів, було б передчасним у теперішню пору робити заходи, пропоновані Молотовим. Ми повинні дозволити на те, щоб проминув певний час і щоб ми краще пересвідчилися в характері стосунків цих радянських республік, поки розглянемо це питання».

Врешті, на думку американських дипломатів, «це питання таке нове в міжнародних взаємовідносинах, що інші члени Організації (ООН) повинні мати можливість обміркувати його, поки буде ухвалене рішення в цій справі».

Далі в меморіалі дорадників відмічено, що «радянська конституція не дозволяє радянським республікам керувати своєю закордонною політикою чи іншими справами. Інші аспекти центрального контролю над цими республіками теж не відповідають характерові суверенних республік». До цих слів додано пояснення, що мало б служити Стеттінюсові запобіжним аргументом:

«Індія є членом Об'єднаних Націй. Вона теж не є незалежною державою. Радянські представники правдоподібно аргументуватимуть, що поскільки Індія може бути членом, то можуть бути і їхні три республіки. Відповідь (на такий аргумент): Індія від деякого часу поступово розвивала свої міжнародні стосунки і загально прийнято, що вона має більше прикмет незалежної нації, ніж ці радянські республіки» (див. стор. 746-7).

Згідно з тенденціями цього меморіялу дорадників, Стеттінюс на нараді міністрів закордонних справ негайно висловив застереження, що, мовляв, «він не знає, як організувати включення цих країн. У Дамбартон Овксі було ухвалено, що кожна суверенна держава матиме один голос. Він покищо не уявляє собі ясно, як можна внести поправку до пропозиції з Дамбартон Овкс, яка б уможливила багаточисленну участь», пропоновану Радянським Союзом.

У відповідь на це Молотов попросив Ідена з'ясувати свій погляд. Іден відповів, що він від імени британського уряду «ставиться прихильно до радянської пропозиції в цьому питанні і готовий подати це до відома при найвідповіднішій нагоді» (стор. 736). Молотов втрутився в розмову з своєю заввагою: «Чим скоріше, тим буде краще». Потім він з'ясував свої завваження щодо аргументів Стеттінюса:

«Канада й Австралія мають окремі голоси (в ООН), а обставина,

що вони є складовими частинами британської імперії не перешкодила їм стати членами асамблеї... до радянської конституції внесено поправки, які дали радянським республікам право на зв'язки з чужоземними державами. Радянський Союз це об'єднання держав. Конституцію змінено тепер так, щоб поширити права республік. Розвиток стосунків між республіками та чужоземними державами вже розпочався, він іде в цьому напрямі та розвивається згідно з демократичними принципами... дуже бажано, аби дійти згоди в цьому питанні ще сьогодні», — настоював Молотов, згідно з нотатками Едварда Пейджа, учасника Кримської конференції та зокрема наради міністрів. Тоді Іден запропонував компромісну розв'язку: «Об'єднані Нації повинні зійтися на нараду і укласти порядок денний нарад, який включав би й справу розширення числа членів-засновників на дві радянських республіки...»

Молотов додав, що цю пропозицію буде краще сформулювати так: «... три міністри закордонних справ погодилися, що доцільно буде допустити до асамблеї дві або три радянські республіки».

За такої ситуації Стеттінюс визнав, що «проект Ідена зробив на нього корисне враження», але він не може дати остаточної відповіді, бо ще не розмовляв у цій справі з президентом Рузвелтом. Однак він зробить це негайно і «надіється на те, що США будуть спроможні дати прихильну відповідь ще сьогодні перед вечором» (стор. 737).

Далі міністри закордонних справ обговорювали кордони Югославії, контрольну комісію для Болгарії та Угорщини, питання репарацій та справу Ірану. Тим часом Рузвелт і Сталін мали окрему нараду без Черчилла. Українське питання не було обговорюване навіть посередньо, бо розмова стосувалася переважно азійських проблем. Це питання виникло знову на пленарній нараді «великих трьох» 8 лютого, о 4 год. по обіді, у зв'язку з Об'єднаними Націями і польською проблемою. Іден прочитав звіт міністрів закордонних справ і подав наступні рекомендації учасникам наради:

«Об'єднані Нації в такому вигляді, в якому вони існували в лютому... 1945, себто держави, які підписали Деклярацію Об'єднаних Націй, будуть єдиними запрошеними державами на конференцію в справі світової організації. За такої ситуації делегати Великобританії та США підтримуватимуть пропозицію про допущення двох радянських республік як членів-засновників» (стор. 772).

Як бачимо, у звіті міністрів закордонних справ не згадано виразно України та Білоруси, але тільки про ці дві республіки йшлося там, як це видно з тасного меморандуму, виготовленого для Рузвелта перед пленарним засіданням, щоб він знав, на яку стати під час обговорення рекомендацій міністрів. У цьому меморіалі є згадка про обидві республіки (див. стор. 791-792). В одному з післяконференційних документів є також згадка про ці дві країни і подано деякі дипломатичні ходи й дискусії під час укладання згаданого звіту-рекомендацій міністрів закордонних справ.

Укладала його окрема комісія в складі: Гледвін Джеб — член британської делегації, Громико від СРСР, та А. Гісс — член американської делегації. Вони запропонували формулу, що «в ході конференції в Сан-Франсіско радянські представники запропонують визнати Україну та Білоруську республіку членами-засновниками організації, а тоді британські делегати підтримають цю пропозицію...»

Далі в цьому меморіалі сказано, що «опісля, не порадившись з Гіссом і, мабуть, не порозумівшись з послом Громико та не поінформувавши їх про це, британські делегати змінили той звіт так, що в ньому сказано, що пропозицію про допущення радянських республік до числа членів-засновників підтримуватимуть і делегати Великобританії, і делегати США. Британські представники заявили, що вони порозумілися стосовно такої поправки зі Стеттінюсом, але це не відповідає правді, бо він не пригадує собі, щоб до нього зверталися з такою проблемою. На післяобідній пленарній сесії Іден прочитав змінений текст, і, поки цю справу можна було в'яяснити, президент дав свою згоду на нього...»

Редактори збірника американських документів пояснюють у зносі, що Стеттінюс, мабуть, таки дав свою згоду на таку формулу, але не підтверджують свого згогаду ніяким документом. Тому можна вірити авторові записки (мабуть, А. Гісс), що саме британська делегація зміцнила позиції України та Білоруси в критичний момент переговорів. Американська делегація воліла відсунути рішення в цій справі на пізніше, коли, за сприятливіших умов, американський уряд міг би успішніше протиставитися цій пропозиції про участь обох республік в Об'єднаних Націях.

«ВЕЛИКА ТРІЙКА» ПРО УКРАЇНУ

Стільки про залаштункові аспекти наради міністрів закордонних справ. На пленарному засіданні голів урядів Сталін зм'якшив опір американського президента і його делегації критикою держав, які ще не оголосили війни Німеччині, але вже були зараховані до Об'єднаних Націй або до числа Союзних Націй. Як звітує Болен, Сталін підкреслював прикрий факт, що «є країни, які справді ведуть війну і терплять втрати, а є інші країни, які вагаються і спекулюють, як би їм опинитися по стороні переможців» (стор. 773). Він згадав окремо Аргентину і Туреччину.

Після дискусії він погодився з твердженням Рузвелта, що всі такі країни мусять оголосити війну державам осі не пізніше 1 березня 1945, і тоді вони матимуть право на участь у конференції в Сан-Франсіско. Такий самий підхід буде застосовано до країн, що були ворожими супроти альянтів, але недавно оголосили війну Німеччині. Далі Сталін, зробивши застереження супроти Данії, яке повинна дещо почекати на своє членство в ОН з уваги на капітуляцію перед німцями, висловив своє бажання і сподівання, що у звіті мі-

ністрів закордонних справ буде виразно згадано дві радянські республіки — Українську та Білоруську, як кандидатів у члени Об'єднаних Націй. Його пропозицію прийняли обидва союзні лідери — Рузвелт і Черчілл.

Тут Молотов запитав, «чи допущення цих двох радянських республік до членства в асамблеї не було б улегшене, якби вони підписали Деклярацію Об'єднаних Націй перед першим березня?» Рузвелт не погоджувався на такий підхід і обстоював думку, що базу всесвітньої організації держав становлять дві групи держав — Об'єднані Нації та Союзні Нації і Туреччина, поскільки вона оголосить війну Німеччині.²⁾

Зате Черчілл словився прихильно в цій справі, кажучи, що йому теж «виглядає неправильним приймати малі держави, які дали такий малий вклад (у воєнні зусилля), просто лише оголосивши війну, а виключати від участі в конференції дві радянські республіки». Далі він сказав, що він «глибоко усвідомляє мучеництво і страждання України та Білоруси». Черчілл таким чином подавав моральні мотиви свого рішення підтримувати Білорусь та Україну як кандидатів у члени-засновники майбутньої всесвітньої організації держав, що дістала згодом назву Об'єднані Нації.

Сталін додатково висловив думку, що було б дуже нелогічно застосовувати подвійний підхід до приймання держав у члени Об'єднаних Націй. При тому він зажадав від своїх партнерів у цих переговорах, щоб вони запевнили його, чи, бува, в наступні місяці не зміниться їхнє ставлення до справи України та Білоруси: «... хоча три великодержави погодилися рекомендувати Україну та Балорусь як членів асамблеї, все таки (виникає сумнів) чи, бува, факт, що вони не підписали Деклярації Об'єднаних Націй не послужить колись за привід для виключення» їх від участі у світовій організації держав?

Президент Рузвелт і державний секретар Стеттініус запевнили Сталіна, що «таке не станеться», читаємо в звіті Чарлза Болена (стор. 775). Черчілл додав, що він особисто волів би «обмежити конференцію до (групи країн) Об'єднаних Націй, але якщо інші країни будуть допущені, то ці дві радянські республіки повинні бути теж допущені».

²⁾ Список держав, які були запрошені на конференції Об'єднаних Націй у Гот Спрінго, Атлантик Сіті та Бретон Вудс: Австралія, Бельгія, Болівія, Бразилія, Канада, Китай, Колумбія, Коста Ріка, Куба, ЧСР, Домініканська республіка, Ель Сальвадор, Етіопія, Греція, Гватемала, Гаїті, Гондурас, Індія, Іран, Ірак, Ліберія, Люксембург, Мехіко, Голляндія, Нова Зеландія, Нікарагуа, Норвегія, Панама, Філіппіни, Польща, Південно-африканський Союз, СРСР, Великобританія, США, Югославія.

Союзними Націями на 8 лютого 1945 були такі країни: Чіле, Еквадор, Єгипет, Ісландія, Парагвай, Перу, Уругвай, Венесуеля. (Франція, підписавши Деклярацію Об'єднаних Націй 1 січня 1945, вважалася вже членом групи Об'єднаних Націй). Обидва списки подано в цитованому збірнику про конференції на Мальті та Ялті, стор. 747-748.

Мабуть, хочачи пом'якшити настрої Рузвелта, який уперто протиставився пропозиціям участі цих двох республік у прийдешній світовій організації держав, Сталін попросив його пояснити, які він має застереження: «Я не хочу ставити президента в тяжке становище, але коли він пояснить свої труднощі, ми знатимемо, що тут можливо зробити». Рузвелт, як це він сам пояснив, мав лише т. зв. технічні застереження, але вважав їх дуже важливими:

«Досі обговорювано запрошення окремих держав, себто нових країн, які слід додати до списку; тим часом тут ідеться не про нову країну, а про надання одній великодержаві трьох голосів у асамблеї, замість одного... цю справу треба буде висунути на конференції, а ми всі три вже погодилися підтримувати радянську пропозицію».

Варто додати, що в записках Гісса зазначено, що Рузвелт ставив запитання руба: «Чому три (голоси), а не 4, 5, 6?» (див. стор. 785). Значить, Рузвелт думкою повертався до своїх передконференційних аргументів і міркувань, бо вважав СРСР не об'єднанням республік різної національності, а суцільною російською великодержавою, подібною до США. Тому він не хотів слухати про три окремі голоси для трьох окремих республік, але вважав ці три голоси власністю тієї суцільної держави. Про саме такий хід його думок свідчать його післяконференційні листи, написані в Ялті до Сталіна і Черчілла. Але про це далі.

Покищо Рузвелт відповів відмовно Сталінові навіть на його запитання, чи не правильніше було б за такої ситуації, щоб «Україна та Білорусь підписали Деклярацію Об'єднаних Націй». Перед обличчям такого опору американського президента Сталін відмовився від своєї пропозиції виразного запрошення обох республік у членів-засновників всесвітньої організації держав, але настоював, щоб у звіті міністрів закордонних справ було згадано назви цих республік як кандидатів у члени асамблеї. Рузвелт подякував Сталінові за цю поступку і розуміння його становища.

Черчілл з свого боку заявив, що він «ознайомився з учорашнім звітом міністрів закордонних справ і тому вже може його схвалити».

Далі обговорювано питання Польщі та утворення польського народовладного управління, що відповідало б вимогам народу і зацікавлених великодержав. Питання західньоукраїнських земель не виникало при цьому просто тому, що — як висловився Молотов — вже була «цілковита згода стосовно східнього кордону (Польщі), себто лінії Керзона з дрібними змінами...» (стор. 777). Не виникла ця справа й на шостому і сьомому пленарних засіданнях великих трьох, де також уже не торкалися більше питання участі України в конференції Об'єднаних Націй.

На восьмій пленарній нараді схвалено комюніке Кримської конференції. З цього засідання немає ніякого офіційного звіту, і в збірнику американських документів про Кримську конференцію взагалі

мало даних про хід переговорів на цій сесії, що відбувалася в обідню пору 11 лютого. Таким чином для теперішнього читача залишаються єдино документи, підписані головами трьох великодержав у Ялті, і протокол Кримської конференції, укладений міністрами закордонних справ цих великодержав: США, СРСР і Великобританії.

Офіційне комюніке, підписане в такому порядку: Вінстон С. Черчилл, Френклін Д. Рузвелт, Й. Сталін (останній підпис по-російському), опубліковано 24 березня 1945 року, але з датою 11 лютого. У розділі IV — «Конференція Об'єднаних Націй», немає ніякої згадки про Україну та Білорусь. Зате є посередня згадка про західноукраїнські землі в розділі п. н. «Польща». Там є речення, за яке три великі зводили найбільші дипломатичні бої: «Три голови держав вважають, що східній кордон Польщі повинен проходити згідно з лінією Керзона, з відхиленнями в деяких районах на п'ять чи вісім кілометрів на користь Польщі. Вони визнають, що Польща повинна отримати значні додатки території на півночі і на заході» (стор. 974).

Таким чином покладено печать на приєднання західноукраїнських земель до державної території УРСР.

Цікавішим з погляду трактування УРСР і БРСР як держав є протокол Кримської конференції. В ньому сказано, що «Кримська конференція голів урядів США, Великобританії та СРСР, яка відбулася 4-11 лютого, прийняла наступні постанови.

1. Світова організація.

Вирішено:

Конференція Об'єднаних Націй у справі плянованої світової організації повинна бути скликана на середу 25 квітня 1945 та повинна відбутися у Сполучених Штатах Америки.

На цю конференцію повинні бути запрошені такі держави: а) Об'єднані Нації в складі з 8 лютого 1945, та б) Союзні Нації, які виповіли спільному ворогові війну не пізніше 1 березня 1945 (у цьому випадку під терміном «Союзні Нації» треба розуміти всім Союзних Націй і Туреччину). Коли відбуватиметься конференція в справі світової організації, тоді делегати Великобританії і Сполучених Штатів Америки підтримають пропозицію про допущення як членів-засновників двох радянських соціалістичних республік, а саме України та Білоруси».

Очевидно, що в «Протоколі» повторюються у розділі «Польща» вищепитовані два речення про новий польсько-радянський кордон. Цей протокол теж опубліковано 24 березня з датою 11 лютого 1945. Підписали його: А. Іден, В. Молотов, Е. Стеттінюс.

ДЕЩО ПРО ВСТУПНІ ТА ДОДАТКОВІ ТОРГИ

На цьому наше звітування про українське питання на Кримській конференції можна б закінчити. Для точности і вірности картини вар-

то, однак, додати кілька витягів з того самого збірника американських офіційних документів, де є згадки про Україну. Не позбавлений інтересу й документ державного департаменту, в якому пояснено результати Кримської конференції. Певне світло на переговори в Криму кидає ще один документ зі збірника американських документів п. з. «Конференції в Каїрі та в Тегерані 1943».

У нововиданому томі спогадів А. Ідена («Розрахунок», 1965) сказано, що про нові кордони Польщі Сталін говорив уже в грудні 1941 року, коли точилася битва за Москву; посол СРСР у Лондоні І. Майський поінформував його офіційно про намір СРСР домагатися лінії Керзона, як основи польсько-радянського кордону вже 10 березня 1943. Але з американських документів бачимо, що Сталін щойно у Тегерані 1 грудня 1943 офіційно висунув цю вимогу до своїх західних союзників. Він запропонував збільшити і зміцнити Польщу коштом Німеччини, а полякам відмовив право на українські та білоруські території:

«...несправедливо з боку поляків намагатися забирати знову Україну та Білорусь ... кордони 1939 року повернули українські землі Україні, а білоруські землі — Білорусі. Радянський уряд дотримується лінії кордону 1939 року і вважає її справедливою та правильною».

Іден, згідно з американськими документами, зробив тут зауваження, що «ця лінія відома як лінія Ріббентропа-Молотова». Сталін, зовсім не ображаючись, відповів йому за Молотова: «Називайте її, як вам завгодно, а ми все таки вважаємо її справедливою і правильною». Молотов з свого боку додав, що «кордони 1939 року це насправді лінія Керзона». Іден не здав позиції і пояснив, що вони «де в чому різняться одна від одної». Молотов: «У несуттєвих пунктах». Для унаочнення своїх тверджень учасники Тегеранської конференції підійшли до столу, де була американська карта обговорюваних територій, щоб, — як звітує Чарлз Болен, — «перевірити карти щодо точного розміщення лінії Керзона, і вони врешті встановили її місце» («Конференції в Каїрі та в Тегерані 1943», стор. 599-600).³⁾

На цій карті, приготіваній заздалегідь американською делегацією ще перед конференцією, подано було кордон Польщі 1921-39 (лінії А), гіпотетичні лінії нового польсько-радянського кордону (лінії В, С, D), лінія Керзона (Е), частина німецько-польського кордону (F) 1939-41. Довкола цієї карти розвинулася справді драматична дискусія, яку занотував Болен і додав до карти, надрукованої в документах. Текст її цікавий для українського читача, який хоче зрозуміти пізніші аспекти переговорів на Кримській конференції. На видрукованій карті видно позначки червоним олівцем. Болен пояснює:

«Червоні позначки олівцем на долученій карті зробив сам Сталін,

³⁾ Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers: The Conferences at Cairo and Teheran 1943. (Washington, 1961).

щоб ілюструвати факт, що якби частину Сх. Пруссії разом з портами Кенігсбергом і Тільзітом віддано Радянському Союзові, тоді він готовий прийняти лінію Керзона (блакитна лінія Е на карті) за кордон між СРСР і Польщею. Позначки червоним олівцем на схід від радянсько-польського кордону 1941 року (на карті червона лінія) і на захід від лінії Керзона зробив на цій карті Сталін, щоб показати райони, які віддано б Польщі. Маленький район, зазначений червоним олівцем, на захід від ріки Буг та на північний схід від Любліна, відмітив Сталін, щоб показати місце, де малий район, заселений переважно українцями, залишився б у Польщі. Однак СРСР не домагався б того району, а зате прийняв би лінію Керзона, що проходить уздовж ріки Бугу. Хоча це визнаний факт, що Львів є переважно польським містом, але воно розташоване в серці простору, заселеного переважуючою українською більшістю, а саме тому, на думку Сталіна, це місто не повинно бути повернуте Польщі» (стор. 601).

Так висловився Чарлз Болен про дискусію при столі над картою польсько-українського етнографічного кордону. Аргументація була логічна і базувалася переважно на фактичному стані. Однак дивуватися треба його ігноранції: адже він малює маленькі райони за Бугом і коло Сяну тоді, коли вся ця смуга заселена була українцями, а Холмська земля і Лемківщина та Перемищина — це правдиві українські княжі землі. Як могла радянська делегація кривити живий організм української землі та ще й малювати якісь незугарні клаптики української етнографічної території, і то в невідповідних місцях, як це видно з карти! Тільки бажання догодити полякам і переконати західних союзників прийняти лінію Керзона за основу польсько-радянського кордону спонукало кремлівських лідерів на такі поступки полякам коштом українців. На більші поступки Сталін-Молотов не могли піти, бо навіть ці диктатори рахувалися з тиском української громадської думки, яка була б напевно обурена до живого, якщо б вони віддали Львів і Дрогобицький нафтовий басейн Польщі.

Кремль під час війни рахувався до якоїсь міри з думкою компартії України, що тоді мала сильного противника — національний український визвольний рух. Щоб якоюсь мірою задовольнити українські народні прагнення до встановлення соборності українських земель і тим самим вирвати народні маси з-під впливу націоналістів, Сталін та його співробітники мусіли хоч-не-хоч виступати в ролі об'єднувачів української землі, як це видно з документів Кримської конференції.

Американські кола в період Тегеранської конференції (1943) могли не усвідомлювати факту існування українського тиску на Кремль. Але в час Кримської конференції вони вже про це знали. Американський посол у Москві Герріман писав до державного департаменту з Москви 10 січня 1945 таке: «... радянська преса присвячує багато місця прогресові відбудовування балтицьких територій, а водночас

нападає на т. зв. „буржуазно-націоналістичні” групи і там, і на Україні. Видно, що націоналістичні залишки перетривали на цих просторах і створюють труднощі для радянських властей» («Конференція на Мальті та Ялті», стор. 455).

Як на обережного професійного дипломата, якому в той час неможливо було відвідати особисто українські чи балтицькі райони, це і так багатомовний звіт. Однак той звіт не мав ніякого реального значення для американських державних діячів, які в переговорах з радянським суперником намагалися всіма силами відвоювати принаймні Львів і Дрогобицький басейн для Польщі. Коли їм це не пощастило, вони ні кроком не поступилися в справі визнання за УРСР і БРСР права на членів-засновників майбутньої всесвітньої організації Об'єднаних Націй.

Як це так, скаже здивований читач, адже в «Протоколі нарад Кримської конференції» сказано про таке право цих двох республік. Правда, сказано, але варто прочитати уважно листування Рузвелта з Сталіном і Черчиллем уже після схвалення того протоколу. Річ у тому, що Рузвелта і державний департамент турбувала одна проблема: що скаже американська громадська думка, коли дізнається, що СРСР матиме три голоси в Асамблеї ООН, а США тільки один? Значить, американським державним діячам ні на мить не прийшло на гадку сказати тоді американській громадській думці, що варто б підтримати емансипаційні тенденції серед українців, які мають такий великий вклад у воєнне зусилля союзників. Значить, США вважали СРСР суцільною російською державою, а українців — лише етнічною культурницькою групою в цій великодержаві, якій належав один голос в асамблеї.

Про такі, а не інші міркування американських державних діячів свідчить особистий лист Рузвелта до Сталіна з датою 10 лютого 1945, себто напередодні остаточного схвалення комюніке Кримської конференції, коли на практиці було вже узгоджено великодержавами підтримувати Україну та Білорусь як кандидатів асамблеї. Мабуть, державний департамент робив тиск на Рузвелта, щоб той забезпечив для США ще один вихід з небажаної їм ситуації. З уваги на важливість документу цитую його в цілому:

«Дорогий Маршале Сталіне! Я з konieczности думав про можливі політичні труднощі, на які можу натрапити в США із-за числа голосів, що їх матимуть великодержави в асамблеї світової організації. Ми домовилися, і я напевно дотримаю цю угоду, — підтримувати на прийдешній конференції Об'єднаних Націй пропозицію допущення Української та Білоруської республік як членів асамблеї світової організації. Я дещо тривожуся тим, щоб не зроблено критичного зауваження, що США матимуть лише один голос в асамблеї. Якщо я маю добитися всебічного схвалення Конгресом і народом США нашої участі у світовій організації, то мені, може, доведеться просити за

додаткові голоси в асамблеї, щоб таким чином забезпечити Сполученим Штатам Америки паритетність.

Я хотів би знати, поки ще я стану перед лицем такої проблеми, чи Ви не матимете застережень і чи підтримуєте пропозицію по цій лінії, якщо мені конечно буде висунути таку пропозицію на прийдешній конференції. Я буду дуже вдячний за з'ясування Ваших поглядів у відповіді на цей лист.

Щиро Ваш
Френклін Д. Рузвелт»

З останнього речення видно, що Рузвелт не хотів обіцянки на слово, а домагався письмової відповіді від Сталіна. Він отримав її в листі від 11 лютого. Лист Сталіна короткий за Рузвелтів, але має для українського читача і дослідника однакову з ним цінність. Ось він:

«Дорогий Пане Рузвелте! Я отримав Вашого листа від 10 лютого. Я цілковито погоджуюся з Вами, що з уваги на збільшення числа голосів Радянського Союзу в результаті включення радянської України та радянської Білоруси до членів асамблеї число голосів Сполучених Штатів теж повинно бути збільшене.

Я вважаю, що число голосів для США повинно бути збільшене до трьох так, як це є у випадку Радянського Союзу та його двох республік. Якщо буде треба, тоді я готовий офіційно підтримати цю пропозицію.

Зі щирою пошаною

Й. Сталін»

Подібне листування відбулося водночас між Рузвелтом і Черчіллем. Рузвелт писав йому, щоб він від імени Великобританії дав на письмі: «...у відповідь на цього листа Вашу згоду на цю пропозицію, якщо я потребуватиму задля нашої громадськості зробити якусь пропозицію по цій лінії на прийдешній конференції Об'єднаних Націй». Черчілл відповів, як і Сталін, особистим листом від 11 лютого 1945. Він запевнив Рузвелта:

«...Наша позиція така, що ми втримуємо віддавна репрезентацію Британської імперії та Комонвелту; що уряд Радянського Союзу є репрезентований своєю головною складовою державою і двома республіками — Україною і Білоруссю; що Сполучені Штати Америки повинні запропонувати форму, яка висловила б їхню незаперечну рівність з кожним членом-державою. Ледве чи мені треба запевнити Тебе в тому, що я зроблю все можливе, аби допомогти Тобі в цій справі...»

На основі цих двох відповідей (вони вміщені в збірнику «Конференції на Мальті та в Ялті», стор. 966-968) Рузвелт і його уряд мали запевнення паритетності США у майбутній Генеральній Асамблеї ОН. Водночас відповідь Сталіна була доказом, що, висуваючи пропо-

зицію про членство України та Білоруси в майбутніх Об'єднаних Націях, йому не йшлося про «дипломатичну математику», не про два додаткові голоси; адже він знав, що в такій організації США і Великобританія завжди організують собі більшість капіталістичних держав проти неприйнятних для них радянських плянів чи пропозицій. Зі Сталінового листа видно, що він та його радянське керівництво раніше зробили висновок з ситуації в СРСР: Україні та Білорусі треба конечно дати якісь зовнішні вияви та властивості суверенних держав.

Американські державні діячі думали лише категоріями «дипломатичної математики» і загнулися на слизьке. Бож якщо США прийняли б три голоси від свого імени в асамблеї, тоді ці голоси мусіли б мати якісь штати спільно з федеральним урядом США. Але котрим тоді штатам віддати право участі в Об'єднаних Націях? Тексасові та Джорджії, чи Алабамі й Каліфорнії? Так чи інакше надання такого права будь-якому штатові означало б надання йому права на міжнародні стосунки на форумі ОН; таким чином підважено б саму основу США як суцільної однонаціональної держави, що саме своєю національною суцільністю відрізнялася і відрізняється від багатонаціональних об'єднань — Британського Комонвелту і Радянського Союзу.

Усвідомивши складність ситуації, яку вони самі витворили, державні діячі Сполучених Штатів незабаром відмовилися від своїх вимог «паритетности» з багатонаціональними державними об'єднаннями і задовольнилися одним голосом в асамблеї, як і кожна інша однонаціональна держава, велика чи мала. Про це сказано у заяві державного секретаря США від 3 квітня 1945. При тому там згадано українське питання:

«Радянські представники в Ялті пропонували як членів-засновників плянованої міжнародної організації Білоруську і Українську республіки. Це питання повинні обміркувати і вирішити Об'єднані Нації на своїй нараді в Сан-Франсіско.

З уваги на важливість, яку прикладав до цієї пропозиції радянський уряд, американська делегація в Ялті — сповнена пошани до героїчної ролі, що її відіграли народи цих республік своїм затятим опором супроти спільного ворога, та мужністю, з якою вони переносили великі страждання під час війни — погодилася, що уряд США підтримає цю радянську пропозицію у Сан-Франсіско, якщо її буде там висунено. Але в Ялті не укладено ніякої угоди щодо питання участі цих республік у конференції в Сан-Франсіско...

Президент вирішив, що на конференції у Сан-Франсіско Сполучені Штати не домагатимуться для уряду США додаткових голосів у Генеральній Асамблеї».⁴⁾

Це офіційне вияснення опубліковано для того, що в американсь-

⁴⁾ Department of State Bulletin, April 8, 1945. Vol. XII, 600-601.

кій пресі появилися були чутки про «таємні угоди в Ялті», тексту яких не опубліковано. Для українського читача сьогодні воно важливе тільки як додаток до листів голів трьох великодержав у Ялті 10-11 лютого 1945 та переговорів у Криму і в Тегерані.

ВИСНОВКИ

На Кримській конференції українське питання заторкнуто посередньо під час визначення основної лінії польсько-радянського кордону, а безпосередньо під час обговорення пропозицій Москви щодо участі радянських республік у новоствореній всесвітній організації держав.

В обох випадках ставлення двох західних союзників було в основному негативне до українських інтересів. Все таки британський уряд, виходячи з засновків дійсності і реальної політики, визнав, що лінія Керзона буде справедливішим кордоном між Польщею і СРСР, бо усуне польсько-українські тертя на цій історичній смузі. Маючи запевнення, що Польща отримає відшкодування коштом Німеччини, Великобританія рішуче визнала лінію Керзона як практичний кордон між Польщею та Україною, щодо вкладу якої у воєнні зусилля альянтів британський уряд не мав сумніву.

Все таки британська делегація робила всякі можливі для неї заходи, аби по-дружньому відвоювати-виторгувати територіяльні поступки на користь Польщі коштом України: Великобританія домогалася Львова і Дрогобицького басейну для Польщі.

Американська делегація разом з президентом Рузвелтом на Кримській конференції всіляко намагалася втримати СРСР у межах 1939 року та зміцнити позиції Польщі в Східній Європі. Вважаючи СРСР за суцільну російську великодержаву з етнічними групами, американські державні діячі нехтували українським питанням і українськими аспектами переговорів. У документах ніде не знаходимо ні натяку на вклад українського народу у воєнні зусилля альянтів проти Німеччини, а навіть ніде не висловлено з американського боку таких фраз ввічливості, якими користувався під час переговорів Черчілл стосовно України та Білоруси. Український опір — протинімецький і протиросійський — не мав, мабуть, ніякого значення чи впливу на мислення американських державних діячів.

Лише таким мисленням можна пояснити американський опір проти визнання лінії Керзона за справедливішу розв'язку у визначенні східного кордону Польщі. Тому американська верховна делегація і весь уряд трактували пропозицію допущення України до Об'єднаних Націй як трюк Москви, запланований на здобуття додаткових голосів. Великодержавна наполегливість Сталіна й Молотова і прихильне ставлення до цієї пропозиції британського уряду пом'якшили опір США.

В загальному слід сказати, що на Кримській конференції продемонстровано з американського боку ще раз традиційну американську політику визнання суцільної російської великодержави як свого партнера в світі без уваги на інтереси народів у межах та в обсягу впливів російської імперії. Із-за цього нещирого ставлення до проблем підросійських народів американська дипломатія мусіла остаточно поступитися в обох обговорюваних питаннях — щодо кордонів і щодо світової організації.

Позиції Москви та її головних речників на Кримській конференції були традиційно російські позиції імперіялізму, але зручно з'ясовували та боронені. Сталін на цих переговорах уміло висував не лише інтереси Росії, але й України, Білоруси та Литви. Він посилався на жертви і великий вклад цих країн у спільну союзницьку справу, він логічно протиставив той реальний вклад формальному вкладові таких країн, як Куба та Аргентина, які однак уже до Кримської конференції вважалися повноцінними засновниками Об'єднаних Націй. І Сталін, і Молотов підкреслювали вірний факт, що вони — навіть у тоталітарній системі — мусять рахуватися з громадською думкою українців. Цим вони дали непрямою доказ існування руху опору на Україні, з яким Москві доводилося рахуватися. Спостереження американського посла А. Геррімана були таким чином підтверджені найвищими радянськими властями.

Листування Рузвелта зі Сталіном і Черчіллем наочно показує, що Москві важливо було не так здобути два зайві голоси в Асамблеї Об'єднаних Націй, як задовольнити емансипаційні прагнення українців і білорусів — їхні прагнення перетворити свої республіки в реальні держави.

В цілому результати Кримської конференції з погляду українських народних інтересів були і є великим здобутком українського народу на шляху його історичних прагнень до об'єднання українських земель в одній суверенній державі. Хоча поза межами УРСР залишилися частини західних областей у межах Польщі, все таки «ялтський кордон» далеко справедливіший для українців, ніж «ризький кордон», встановлений договором між Польщею і радянською Росією 1920 року в Ризи. Водночас у результаті постанов Кримської конференції Україна здобула практичну можливість вийти на міжнародний форум як окрема держава — співзасновник Об'єднаних Націй. Це був один із щасливих випадків, яких так мало в історії українського народу.

Трагічним і болючим аспектом Кримської конференції було те, що роллю нібизахисника українських народних інтересів перебрав на себе найбільший кат України — голова більшовицько-російського уряду, диктатор Сталін, а протиставилися цим українським інтересам американські державні діячі. Це трагічне непорозуміння, але воно допомагає нам розуміти й теперішнє ставлення США до України і українського питання в Східній Європі.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Книга, про яку треба писати більше, ніж про інші

Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, том 173. Праці Історично-Філософської Секції. Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. Накладом Осередку праці Наукового Товариства ім. Шевченка в Чикаго. Редактор Марія Овчаренко. Париж-Чикаго, 1962. 356 стор.

Із скромної ініціативи осередку НТШ в Чикаго відбули наукову конференцію, присвячену нищенню української науки під радянським режимом, народився цей цінний збірник. Вже на початку треба висловити визнання ініціаторам, що їх периферійна конференція в січні 1959 року не перейшла в забуття, а залишила по собі такий тривкий слід, як цей понад 350-сторінковий том справді вартисних причинків до історії української науки 20 сторіччя. Управа осередку на чолі з д-р П. Турулою вклала багато праці в справу видання, чикагська громада уможливила своїми жертвами його реалізацію, а проф. Марія Овчаренко виконала надзвичайно солідно обов'язки упорядника і редактора цього збірника, який появився на початку минулого року, хоч з датою 1962, як 173 том Записок Наукового Товариства ім. Шевченка в його Історично-Філософській Секції. Можна б ще для історії української книжкової справи нагадати й інші деталі цього видання, от хоч би складну справу, хто мав би фірмувати книгу (складні взаємини між Чикаго, Нью-Йорком і Парижем; зверніть увагу: на книжці фігурують як місце видання Париж-Чикаго) або ж перипетії із однією друкарнею, яка, здається, друкувала книгу два чи три роки.

Але все це не істотно. Важливе, що книжка є, що вона солідно зроблена, що вона є цінним вкладом у аналі нашої науки. Всі інші неприємності й курйози нашої емігра-

тської дійсності забудуться, а залишиться ця книжка, доказ солідності і працьовитості її авторів, вияв посвяти організаторів видання та меценатів і, не в останню чергу, гідний пам'ятник великій когорті наших учених, здебільшого знищених чи інакше репресованих, імена яких проscribeвано на окупованій Україні. Ця книга зберігає для майбутніх поколінь пам'ять про людей та про їх працю, що їх імена і сліди так намагається стерти комуністичний режим із нашого культурного доріжку.

Розглядаючи цей том Записок, маємо справу не з одним суцільним твором, а радше із збірником, компіляцією окремих праць. Не є це навіть колективна праця, написана різними авторами на одну тему і з одним пляном та узгідненою і вирівною методикою. І то незважаючи навіть на спільну тематику і заголовок праці «Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою». (Властиво, це міг би бути лише підзаголовок, натомість, варто було подумати про якийсь загальніший заголовок для всіх тем і праць у збірнику).

Такий характер книжки-збірника обумовив кілька специфічностей видання: різниця у розмірі окремих причинків, різний підхід — від есеїстичного до скрупулятно енциклопедично-реєстраційного, зрозумілі повторення, подекуди дублювання фактажу, що в колективному виданні можна було б авторитетно проредагувати. Відношуємо ще один не-

долік, але виправданий легко саме тим, що це збірник, а не спільна праця на зазначену тему. Це те, що поминено ряд наукових дисциплін, в тому числі й гуманістичних чи суспільних, які ініціатори і редактор бажали представити. Але на це знаходимо виразне виправдання у передмові, а його в наших умовах треба прийняти як «форс мажер» («брак відповідного зрозуміння серед кількох десятків запрошених до співпраці»). Тим більше треба оцінити вклад тих, які написали свої частини для збірника.

У збірнику взяло участь вісім авторів, всі із відомими і вже устійненими прізвищами в українській науці. В їх працях представлені і розглянені такі гуманістичні науки: історія, археологія, літературознавство, мовознавство, географія і агрономія (дві останні, очевидно, лише з натяганням можна включити до гуманістичних наук). Як видно з переліку, відсутній ряд інших дисциплін, з чого й можна б сугерувати, що було б місце ще й на дальші томи цієї ж самої серії, присвячені тій самій добі.

За розміром треба вирізнити три довші праці: проф. Н. Полонської-Василенко про історичну науку в УРСР, ред. Б. Кравцева про розгром літературознавства в 1920-30-их роках та розвідку д-р М. Овчаренко про С. Єфремова як літературознавця. Ці три головні роботи становлять понад 250 сторінок, а на п'ять інших припадає біля однієї сотні сторінок. З цього видно, що три довші праці не були доповідями конференції, а радше самостійними монографіями, до речі, ні одна з них не була читана на конференції в Чикаго. Інші п'ять праць, хоч і мають розмір більш-менш читаного наукового реферату, за винятком праці проф. Шевельова, також не були читані на конференції. Тож конференція була радше поштовхом, а не основою збірника, бо багато ще довелось попрацювати редакторів, щоб зібрати цей матеріал.

Якщо мова про науковий рівень

різних за величиною і характером причинків, то весь цей матеріал можна скваліфікувати добрим, солідно опрацьованим, науково вартісним. Хоч тематика і сам предмет, а може й інтенція організаторів давали привід чи спокусу писати «книгу мартирології», а тим не завжди втриматися в рамках науковости, ні автори, ні редактор не захопилися цією спокуюсою. Це насправді поважні висліди насамперед науково-дослідної праці.

Проф. Наталія Полонська-Василенко дала на понад ста сторінках пирокій і детальний огляд під заголовком «Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків». Авторка обмежилася тільки міжвоєнним періодом. Проте цей період описує докладно, даючи реєстр і характеристику установ, видань, осіб, що працювали в ділянці української історії та суміжних дисциплін. Найдетальніше описані відносини і стан справ в Академії наук, з якою авторка була зв'язана особисто (її чоловік акад. М. Василенко був одним з засновників Академії у 20-их рр.) та своєю працею. Але присвячено достатньо місця і призбирано доволі матеріалу й про інші установи, та й поза Києвом. Особисте знання атмосфери і відносин праці, часто закулісних справ, знайомство з великою кількістю працівників Академії надає цій монографії також вартости безпосереднього свідчення, вартости першоджерела. Цим вже характеризує попередні праці Н. Полонської-Василенко, присвячені станові науки в СРСР, та спогади про культурних діячів 20-их років. З них варто згадати два томи «Українська Академія Наук», опубліковані Інститутом для вивчення СРСР у Мюнхені в 1955 і 1958 роках. У рецензованій праці авторка лише поглибила і доповнила матеріали щодо історичних наук, як також поширила свій огляд на особи й інституції поза Академією.

Як уже було сказано, це скорше оглядова праця, і в цьому її основне значення. Не є це ні в якому

разі синтетична історіографія в УРСР міжвоєнного періоду. Хоч дуже часто знаходимо вдалі характеристики, короткі оцінки окремих праць чи дослідників, але немає синтези цілості. Не збиралася авторка давати класифікації історичних шкіл і представляти їх у порівняльному пляні чи навіть проводити ввісекції окремих капітальних праць. Проте є в цій довідковій монографії справжня копальня фактів, біо- та бібліографічних даних, без яких не можна писати справжньої історіографії. Так насамперед і розуміла авторка своє завдання: дати і залишити фахівцям і дослідникам майбутнього великий довідковий матеріал. Додатки до основної статті — список репресованих істориків, їх бібліографія (очевидно, неповна, проте дуже цінна для вихідних дослідів) та список видань АН, знищених у 1930-их рр., є показовими в цьому відношенні.

Вдало доповнює монографію Н. Полонської-Василенко стаття проф. Михайла Міллера, сеньйора наших археологів (як і згадана достойна пані є нині сеньйором наших істориків) на тему «Доля українських археологів під Советами». Той самий підхід і увага до факту характеризують і цю працю. Є, щоправда, в Міллера більше описового матеріалу, характеристики відносин, що ще більшою мірою додає вартості цій статті. Проф. Міллер подає короткі біографічні дані 50 українських археологів в УРСР і СРСР, що їх репресовано, в тому числі понад 30% з них були ліквідовані чи згинув з певністю у висліді репресій.

При всьому респекті до праці проф. Міллера, ми не можемо не відзначити останнього пасажу, який здається нам дещо кривдним для небагатьох сьогодні живих на Україні археологів. Автор пише:

«Тепер в Україні, по смерті М. Рудинського та А. Добровольського, працює лише кілька археологів молодшої генерації, здебільшого невідомих до війни. Всі вони вже советські вихованці, зденаціоналізова-

ні та здеморалізовані і дуже слабі науковці».

Не думаємо, щоб сам проф. Міллер брав поважно вжиті ним два епітети для визначення своїх молодших колег. Це радше данина нашій емігрантській настанові і журналістичній рутині, яка іноді пробивається і до писань науковців. Бо ж не припускаємо, щоб шановному професорові не були відомі праці І. Шовкопляса, М. Смішка, В. Довженюка, М. Каргера й деяких інших. Ми певні, що проф. Міллер ознайомлений з ними і не обов'язково має таку погану думку про їх авторів.

Жанром, методикою досліду та викладу і прецизністю документації споріднена з працею Н. Полонської-Василенко енциклопедична студія Богдана Кравцева «Розгром українського літературознавства в 1917-1937 рр.». В цій 90-сторінковій праці автор називає сотні імен і тисячі творів найвидатніших, середньої вартості та й початкових дослідників історії літератури та літературних критиків. Як виходить із назви праці, автор мав намір не подавати історію літературознавства цієї доби, а радше задокументувати факти діяльності інституцій та окремих дослідників, зокрема викриваючи екстермінаційну і культуробивчу політику режиму.

Рельєфно виведені автором різні фази боротьби з українським літературознавством, що її стосувала партія. І знову ж Кравців не вплибувався і не документував культурної політики партії, її теоретичного обґрунтування чи навіть всієї її складної тактики, а радше подав сухі факти розгрому — заслання, ліквідація, перенесення поза Україну, змушення до мовчанки і, очевидно, нищення наукового доріжку, видань, періодиків, рукописів. Підсумки цієї політики культуробивства трагічні:

«Підсумки здійсненого советським режимом розгрому українського літературознавства і літературної критики страхітливі. Протягом 1917-1937 рр. було знищених або репре-

сованих 103 науковців і критиків; з них врятувалося й вернулося до наукової праці всього 14 осіб. З того 3 поза Україною і в російській науці. Одинадцять дослідників були примушені до переходу в російську науку і друкують свої праці виключно російською мовою і в російських виданнях або працюють по наукових установах РСФСР й інших сов. республік. Сімдесят чотири літературознавці і критики вибули без сліду з літературного процесу, примушені припинити наукову роботу і публікування своїх праць. Двадцять п'ять емігрували, рятуючися перед знищенням і репресіями. Разом, за тимчасовим і напевно ще неповним і невичерпним підрахунком, зробленим у цьому дослідженні, з українського наукового життя і з літературно-критичної діяльності в Україні вилучено насильно 202 — словами: двісті двох літературознавців і критиків» (стор. 298-299).

Праця проф. Григорія Костюка п. н. «Українське наукове літературознавство в перше пореволюційне п'ятнадцятиліття» перегукується якоюсь мірою з розвідкою Кравцева. Проте вона корисно доповнює її, а радше накреслює загальне тло для довідкових даних праці Кравцева. Автор більше намагається дати загальні рамки, представити літературознавчі школи, їх взаємини і боротьбу, ставлення партії тощо. Хоч у цьому відношенні праця далеко не є вичерпною і достатньо узагальнюючою, про те для збірника вона була дуже потрібною. Це далеко не означає, що праці Костюка бракує документації; можливо, навпаки вона для своєї настанови дещо перевантажена біо- та бібліографічними даними. Але в наших умовах це треба вважати скорше за перевагу, ніж за слабкість кожної наукової роботи.

На спеціальну увагу заслуговує праця редактора збірника М. Овчаренко «Сергій Єфремов як літературознавець». Це, так би мовити, центральна студія тому. За величиною (55 стор.) і змістом це вже не

стаття, а окрема розвідка-монографія, присвячена одній постаті, чоловому літературознавцеві і культурному діячеві України — академікові Єфремову.

Не відділяючи методично окремо біографії ученого від огляду його творів, авторка все ж дала доволі важливий довідковий матеріал з життя Єфремова. При цьому Овчаренко не обмежується сухими фактами, але й характеризує тло, відносини, мале силуету, духовий світ. Та вага праці не в спробі змалювати силуету Єфремова. Радше в тому, що це досі найсолідніша спроба представити літературознавчу працю, методологічну школу і світоглядні позиції Єфремова. Маємо в цій праці так само систематичне зреферування поглядів літературознавця на засадничі проблеми літератури й культури, а далі його розуміння української культури, її окремих виявів, періодів, стилів, напрямів. Багато місця присвятила (Овчаренко характеризує її неонародницької школи в літературознавстві чи, як ще її визначають, ідеологічно-соціологічної).

Зокрема Овчаренко дала ґрунтовну аналізу двох томів «Історії українського письменства», цієї фундаментальної праці обговорюваного літературознавця. Цю програмну працю Єфремова авторка розглянула під такими аспектами: ідеї, методологія, нові обрії (спроба деякої ідейної ревізії автора), періодизація та значення праці. Варто процитувати кілька думок авторки щодо оцінки головної праці Єфремова:

«Об'єктивно треба ствердити, що в свій час Єфремов, не розпоряджаючи ні потрібними засобами, ні відповідним науковим апаратом, ні навіть систематичною історично-літературною освітою, дав найширшу картину розвитку української літератури, на що не спромоглися фахівці на університетських кафедрах ні перед ним, ні після нього. (В примітці авторка робить виняток для праці Д. Чижевського, яка, як зазначено, ще не доведена до кінця. — В. М.). Правді, „Історія українсь-

кого письменства" із становища модерного дослідження літератури вже пройдений етап, а її громадсько-народницькі критерії, які були даниною часові й історичним умовам, сьогодні відкидаються як невиважені, але зібрані факти й усистематизований матеріал, а передусім доведена на цій основі найважливіша методологічна проблема про окремність українського літературного процесу, витримали пробу часу й актуальні ще й сьогодні. Цих надбань не може поминути мовчанкою ні один сумлінний дослідник української літератури» (стор. 168).

А про монографію Овчаренко скажемо ми: це дуже фахова, вирівняна, методично бездоганна студія авторки, що любить факти, проте не обмежується ними, входить в аналіз, висуває власні оцінки, проте не ризикує непідтвердженими здогадами і крилатими есеїстичними загальниками. Є це, коротко, важучий плід справді науково-дослідної праці.

«Покоління двадцятих років в українському мовознавстві» проф. Юрія Шевельова є зразком вдалого поєднання великої наукової ерудиції та блискучого есеїстичного стилю з умінням популяризувати навіть дуже фахову проблематику, якою є лінгвістика. Автор дає загальне тло українського мовознавства до революції, його досягнень і слабих сторінок, щоб далі докладніше проаналізувати й оцінити здобутки 20-их років. Хоч він згадує праці і вклад багатьох мовознавців, але в основному концентрує свої спостереження довкола чотирьох головних філологів цього покоління: О. Синявського, В. Ганцова, О. Курило та П. Бузука. Шевельов авторитетно оцінює все те нове, що вони внесли в українське мовознавство, зокрема в таких ділянках, як історія української мови, її нормалізація та українська діалектологія. У висліді брутальної ліквідації цього справжнього ренесансу українського мовознавства, після 1937 року, як каже автор, у мовознавстві на Україні «настає повна порожнеча».

Згадуючи в кінці коротко спроби

загості рани в українському мовознавстві останніх десяти років, Ю. Шевельов висловлюється доволі критично про рівень, школу і розмах дослідів нинішніх мовознавців в УРСР тому, що наукові кадри мають слабу підготовку і панують в мовознавстві, як і в українській науці в цілому, «сугубо провінційна атмосфера». Стаття закінчена в 1959 році. Обмежені досягнення українського мовознавства в УРСР на протязі останніх п'ятьох років, можливо, частково виправдують сподівання Ю. Шевельова, що той жалюгідний стан змінюється. Тільки ж ці зміни дуже повільні та мінімальні.

Стаття проф. Юрія Шевельова робить шану збірникові, а участь автора в збірнику, як і в чикагській конференції, є найкращим свідченням його повного і практичного zaangażування в українських наукових починах, не зважаючи на його ширші наукові обов'язки та zaangażування в міжнародній славістичній науці.

Дві останні статті — д-ра М. Дольницького та проф. М. Величківського є також цінним причинком до загальної теми збірника. Перший помітив коротку розвідку про найбільшого українського географа, фактично засновника української географії, академіка Степана Рудницького. Цінне в праці те, що автор дав стислий і ясний огляд опрацьованої Рудницьким концепції географії України. М. Величківський зафіксував для майбутнього історика української освіти і науки в 1920-их рр. один з багатьох типових прикладів репресій стосованих супроти викладачів одного українського вищого навчального закладу — Сільсько-господарського Інституту в Кам'янці Подільському.

В цілому рецензований том Записок НТШ є не лише вартісним вкладом до історії української науки 20 сторіччя, але визначається так само солідною підготовкою, дбайливим редакційним оформленням і задовільним технічним викінченням.

Однотомник В. Гренджі-Донського

Василь Гренджа-Донський, Шляхом терновим (вибрані твори), Братіслава, 1964. 386 стор.

Ця 132-га публікація Відділу української літератури в Пряшеві при Словацькому педагогічному видавництві хоче ознайомити читача з літературною творчістю видатного закарпатського письменника, що в 1920-их роках як перший закарпатський автор почав писати українською літературною мовою і тим самим розпочав злиття закарпатського літературного процесу з загальноукраїнським. Поява цього видання має ще й інші аспекти: вона станить реабілітацію поета, який багато років після закінчення війни був жертвою сталінізму: йому закидали донедавна співпрацю з «буржуазними націоналістами» та ідейні ухили в прозових творах.

Ініціатор, видавець та упорядник цього видання, що є автором широкого критико-біографічного нариса, — братіславський україніст, літературознавець Михайло Мольнар. Біографія поета і письменника Василя Гренджі-Донського подана на тлі культурно-політичних відносин на Закарпатті перед війною, і нас не повинно дивувати, якщо ці події висвітлені з погляду, офіційно прийнятого в УРСР.

Життєвий і творчий шлях В. Гренджі-Донського є доказом того, якої сили набрала вже в 1920-их роках українська культурна стихія, коли на Закарпатті, що було ізольоване віками від українського материка, до неї прилучаються таланти, що досі служили угорському чи москвофільському таборові.

В. Гренджа-Донський, син мармароського селянина, народився 1897 року в селі Воловому. Не маючи змоги вчитися у вищій школі, майбутній поет здобув середню освіту приватно. Потім брав участь у першій світовій війні, а після розвалу Австро-Угорщини опинився в Будапешті, де працював урядовцем та пробував свої сили як маляр. Його перші поетичні спроби були написа-

ні угорською мовою. Однак уже 1921 року він перейшов нелегально на Закарпаття. Тут поет працював редактором журналу «Наша земля», де й друкував багато поезій. Першу збірку віршів В. Гренджа-Донський опублікував у 1923 році під назвою «Квіти з терньом». У цілому поет видав щось вісім збірок поезій.

З кожної збірки включено в обговорюваний том по кільканадцять віршів. Далі в однотомнику надруковано віршовану драму «Зруб», «Оповідання з карпатських полонин», повість «Ілько Липей» та нариси про Закарпаття з міжвоєнних років, що їх автор писав для різних газет. Дуже цінні примітки інформують про долю окремих видань автора.

Творчість В. Гренджі-Донського не можна нині оцінювати критеріями загального українського масштабу. Щоб їй дати належну оцінку, треба її розглядати на тлі культурної ситуації на Закарпатті між війнами. Лірика В. Гренджі-Донського надихана у великій мірі народною піснею, вона здебільша патріотичного змісту, декларативна характером. Що далі, то в творчості поета заострюється соціальний і національний протест. Його програмова поезія має будити земляків до національної свідомости, закликає їх до єдності. Шкода, що поет не розвинув ширше жанру балади, в якому він має кілька вдалих спроб. Поезія В. Гренджі-Донського звучить місцями наївно, вона вбога щодо можливостей вислову, поетичних засобів та техніки версифікації. Далеко маленьку пробу його поезії:

Ударив з неба грім огнем,
Невільним стало ясно:
Нам без царя жить, без тюрем,
На волі, в згоді красно.

Недоле, клята, схаменись!
Ми в тобі й нині гинем.

Кайдани з рук нам не знялись,
Док їх самі не скинем.

Із прозових творів у вибір, на жаль, не потрапила історична повість «Петро Петрович» (Ужгород, 1937) з минулого Закарпаття, в якій письменник сучасності протиставляє ідеалізоване минуле, що між іншим в нього базується на історичних переказах, при чому він намагається розшукати поміж постатями закарпатської історії героїв, гідних наслідування. Так само на історичних переказах побудована його поема «Червона скала». Із драматичних творів включена в збірку віршована драма «Зруб» — сантиментально-романтичний твір, побудований на фолкльорі. «Оповідання з карпатських полонин» — це короткі анекдоти з мисливського та пастушого життя, написані на народних матеріалах.

Один з цінніших творів автора, що включений у збірку, — соціальний роман на сучасну тему «Ілько Липей — закарпатський розбійник», що був друкований у 1936 році у Львові. Цей твір — перша спроба соціальної повісти в закарпатській літературі. Ілько Липей, син багатого селянина, одружується проти волі батька з бідною дівчиною, в наслідок чого батько його позбавляє спадщини і штовхає сина на нечесний і бунтарський шлях життя. Липей заломлюється морально, коли жінка, заради якої він пішов проти волі батька, признається, що його ніколи не любила, а лише надіялася на його багатство. Важанням помститися на зрадливій жінці вмотивована його втеча з в'язниці, яка втеча йому дорешти замикає дорогу вернутися до нормального життя. Сильним мотивом повісти є героєве прагнення волі, задля неї він бере на себе долю вічно гваної жертви, аж до загибелі. Тому що автор побудував цю повість на дуже свіжому матеріалі, який передається почасти з самих уст розбійника, який при випадковій зустрічі з автором сповідається колишньому шкільно-

му товаришеві, повість подеколи набуває репортажного характеру. Надто мало психологічно поглиблені окремі постаті твору (жінка, батько, товариш).

Врешті, названа збірка містить ряд нарисів автора про соціальну нужду на Закарпатті, політику чехізації між війнами, при чому влада користувалася в боротьбі проти українства москвофільськими та білоемігрантськими елементами.

У широкому критико-біографічному нарисі Михайло Мольнар намагається довести, що Василь Гренджа-Донський стояв уже в 1920-их роках на прокомуністичних позиціях, він посилається на його зв'язки з культурними колами з радянської України (1927 року поета запрошено до Харкова на «Конференцію для впорядкування українського правопису», 1928 року ДВУ видав його «Оповідання з карпатських полонин»). При обговоренні творчості автора та його ролі в розвитку української літератури на Закарпатті М. Мольнар часто посилається на критику та оцінки міжвоєнних років (А. Гартл, О. Вабій), як і дискутує з автором кандидатської праці «Література Закарпаття двадцятих-тридцятих років ХХ століття» (Київ, 1962) Юрієм Валитюк, який закидає В. Гренджі-Донському «буржуазний націоналізм», співпрацю з «націоналістами», світоглядіві ухили в прозі (ідеалізація фєвдала, а не народу, «Петро Петрович» особистий, а не соціальний бунт у повісті «Ілько Липей»). На виправдання автора М. Мольнар пише, що В. Гренджа-Донський не був спроможний «зорієнтуватися у тогочасних складних політичних обставинах».

Про мову автора на підставі цієї збірки не можна багато сказати, бо вона наближена редакторами до норм літературної мови, і риси мармарської говірки, на підставі якої писав автор, крім лексики, майже не збережені.

А. Г. Г.

НОТАТКИ

Чи можуть розкрити душу?

Віддаль між Монтреалем і Мюнхеном така далека, а питання бувають такі живі і важливі, що не від речі буде обмінятися думками, а, може, й трохи посперечатися в межах навіть самої редакції. Нагоду для цього дає стаття Романа Рахманного «Діти чумацького шляху за кордоном» («Сучасність», ч. 3, 1965), написана у зв'язку з відвідинами на північноамериканському континенті групи українських діячів культури з УРСР. Автор порушив дуже важливу справу, різні аспекти якої у практичних виявах можна звести до одного спільного зразника: провінціалізм сучасної України.

Проблема сама собою не нова: на жаль, все ще актуальна, багато разів з різних поглядів з'ясовувана і в нашому журналі. У названій статті вона цікава тим, що немов звернена просто до земляків з підсоветської системи і потрактована в безпосередньо відкритий, болюче гострий, можна сказати, якоюсь мірою суб'єктивно-почуттєвий спосіб. Це помітне у деяких окресленнях і епітетах на адресу земляків («діти чумацького суспільства», «новітні українські Перебенді» та інші), під якими, мабуть, не всі емігранти схотіли б підписатися. Критичне сприймання його погляду передбачає і сам автор і має мужність щиро поставити проблему: «в наших зауваженнях підкреслено найболючіші аспекти наших спостережень без уваги на все те, що про нас подумують і що про нас скажуть наші земляки».

І саме ця гостра безпосередність в узагальненнях, які як-не-як спираються на зовнішні враження і спостереження з зустрічей, що для українців з УРСР таки ніколи

не є ані трохи вільними, — дає підстави подивитися на авторові висновки з іншого погляду. Очевидно, теж без претенсій на об'єктивну безпомилковість.

На початку треба сказати, що серед зрозумілих чуттєвих реакцій з приведу вже самої зустрічі з земляками і серед захоплення від позитивних вражень і досягнень, які для декого часом, може, й переходять межі сподіваного, — «відро холодної води», себто пригадка про суттєві чисто політичні моменти, які визначають підметну повноту нації і справжню державну суверенність, є не тільки на місці, але це повсякденна вимога незалежної політичної постави. Зокрема ці справи повинні постійно у всій виразності стояти перед очима українських «громадян СРСР» (!), і про це, очевидно, зобов'язана говорити еміграційна публіцистика, бо такі питання не можуть бути поставлені у всій ширині, виразно й офіційно у підневільній системі УРСР, залежної від московського центру. Не належить до теми розглядати тут проблему провінціалізму. Треба тільки засадничо підкреслити дуже болючий і загрозливий момент: мабуть, не можна мати сумніву, що на Україні є кола задоволені самими тільки культурними здобутками (а деякі і до цього байдужі!). Є «землячки», аспірації і прямування яких далі провінційно-губерніяльних не сягають: вони УРСР вважають достатньо «суверенною» і, зрештою, не тільки без спілки з росіянами, але і «без російського диригента себе не мислять». І це провідна думка статті Р. Рахманного, щодо якої не доведеться сперечатися.

Але постає питання: чи і наскільки треба і вільно таке узагальнен-

ня прикладати до всього народу, що живе в УРСР? І зокрема, чи з ознак, які мали б виявитися в групі кільканадцятьох відвідувачів за кордоном належить витягати генералізуючі висновки про «чумацьку націю»? Нарешті, найголовніше: чи взагалі зовнішні спостереження і враження з такого типу зустрічей є справді адекватні дійсній настанові, правдивим відчуттям і переконанням на показ виставлених людей, які мають вернутися на свою поневолену батьківщину; які мають за кожний свій крок і за кожне слово відповідати перед всесильною партійною критикою і перед поліційною системою; які, до речі, пережили або були свідками небувалих страхіть терору; і які ніколи не можуть бути певними щодо своєї особистої безпеки?!

Правда, автор застерігається, що узагальненими висновками «можна зробити кривду багатьом нашим землякам», він також часто сам вказує на те, що їм не вільно і що можна робити тільки в межах дозволеного, але, здається, в його оцінках все ж таки надто багато поставлено на рахунок безпосередньої вини зустрічних адресатів. Бо те, що в існуючій політичній дійсності культурні діячі республіки «мусять організувати свою подорож приватно, як туристи» — не доводить, що вони «не мислять державними категоріями»; і те, що державнотворчі установи і форми, знищені московським режимом, рішуче замало відновлюються і зміцнюються нашими земляками, в силу умов, не є ще доказом, що всі вони «не спроможні зрозуміти, що ні гопак, ні тужлива українська пісня»... «ще не становлять і не творять держави, зокрема суверенної держави»; нема також дійсних підстав твердити, що «просвітянське культурництво вони вважають єдиною державнотворчою роботою, гідною українця». Приходить на думку, що атмосфера чужинних пресових конференцій, які, правда, якоюсь мірою можуть показати дійсне обличчя насильницького режиму, є не конечно зручною і корисною, коли мова йде про

створення правдивої картини про дійсні прагнення українського народу. Не зважаючи на те, що в умовах закордонних контактів представники псевдосуверенної нації з природи речі можуть бути обтяжені комплексами, об'єктивно є ненормальною ситуація, в якій літераторів, художників і музик змушують давати відповіді на економічні, конституційно-юридичні і міжнародно-правні теми, які належало б давати відповідним фахівцям. Адже ми знаємо, що значить у випадку радянських громадян, коли офіційно йдеться про відвідини «по культурній лінії». Отож тільки у цих питаннях гості є компетентні, тільки ця сфера «обміну» покищо допущена, і з цього користають наші земляки. Тому й нема нічого дивного, що в чужому і «непроглядному» оточенні вони намагаються триматися своєї ділянки. Та й чи можливо будь-кому з «легалних» підданих авторитарної держави легальним порядком користуватися за кордоном законами свободи вільного світу? І чи можуть поневолені бути назовні відкрито щирими у питаннях, що власне стосуються самої суті насильницької системи і самого статусу їхнього національного поневолення. Не тільки зацікавлені чужинці, але й українські брати по крові не скоро пізнають «ую щирю правду», не скоро дізнаються, що і як мислять наші земляки, силою приневолені обертатися тільки в межах дозволеного. Навпаки, можна сподіватися, що чим гостріше вони поставлені перед дразливими питаннями, тим більше фальшивими будуть відповіді багатьох з них. Існують шаблони, в які силою втискається все життя, і до цього повинні були вже звикнути навіть і чужинні спостерігачі з вільного світу.

У зв'язку з цим зокрема болючими мусять бути закиди у загальній відсталості (якщо така справді й була б?!), бож вона спричинена історичною насильницькою ізоляцією України при повній байдужості поступового світу, при чому за поборовання цієї ізоляції, — як сам ав-

тор статті відзначає, — самі ж українці платили життям. Разом з тим важко зрозуміти, чому діячі культури мали б залишити враження, немов «вони, як їхні прадіди, вважають за народ лише селян-колгоспників і селян, що стали фабричними робітниками». Адже творча інтелігенція як суспільна величина і її роля — це не лише добре відоме поняття з штампових формул внутрішньої пропаганди в СРСР. Але справжня пошана до інтелігенції глибоко коріниться у ієрархії питомених вартостей нашого народу, може, саме тому, що українська інтелігенція була вже стільки разів знищена і що тепер народ з гордістю продукує її, щоправда великою мірою з селянської і робітничої верстви. У радянських виданнях, особливо у виданнях молодшої генерації, може аж надто нечітко, але власне з переконанням і оптимістично підкреслюється формування кадрів різних спеціальностей, дбайливе відзначення фахівців різних галузей з їхніми новими досягненнями, реєстрація росту абсолютів загальної і фахової освіти, адептів науки, перелічення недоліків і досягнень творчих сил на республіканській базі і, до речі, також їхній вклад у всеоюзну будову.

І якраз це останнє явище, якщо воно при зустрічах і не виявляється, по суті може бути загрозливим показником політично безпідметного провінціалізму та кар'єристичного сервілізму.

Це питання, з дещо іншого аспекту, було порушене в статті Романа Олійника «Товариш „Енко” — бойовий вершник Росії» («Сучасність», ч. 12, 1964). Здібні одиниці українського походження, що на протязі історії, і аж досі, помагали і помагають будувати і утримувати російську імперію (хоч можна сподіватися, що і без них у даних умовах, завдяки засобам бруталної сили, вона була б розвинулася) — не принесли і не приносять чести українській нації. У багатьох випадках їхнє індивідуальне прагнення до «командних позицій», саме як вияв особистого кар'єризму, тру-

дно було б вважати показником природного тиску українства. З такого погляду «визнання вкладу» українців в імперію, навіть в очах зовнішнього світу, з принципових міркувань може бути радше від'ємною позицією у політичному балансі; це може вказувати, з одного боку, на «зрілість» українців до різного насмичтва, а з другого (і це ще важливіше!) — нібито на «корисні можливості», які українці «все таки мають» під опікою Росії. Та в загальному, повертаючись до проблематики, порушеної Р. Олійником, можна висловити переконання, що у теперішній стадії національної еволюції український націоналізм «не знайшов заспокоєння» та добровільно «не інтегрувався в будівництво імперії „старшого брата”».

У такому світлі на цьому етапі тим більше не культурницько-просвітанським явищем, а таки національно-субстанційною силою (хоч недостатньою й недовершеною!) є українська культурнотворча динаміка, що важкими зусиллями у напелегливій і затажній боротьбі завойовує національну майбутність і по суті є запереченням просвітанського застою. З такого погляду оптимізм діячів культури, які намагаються виявити і позитивні позиції національного балансу, великою мірою є виправданій. І маючи на увазі цілість ситуації, трудно погодитися з Р. Рахманним, що наші земляки, зокрема ті, які несуть на собі у допущених формах весь тягар зберігання українства, не розуміють проблеми слабости українства в цілій повноті.

Очевидно, в багатьох випадках «льояльність» і запобігливість перед режимом буває «перевиконана», і про це підносять критичні голоси в самому радянському суспільстві. Але щодо цього нам, емігрантам, з дещо вільнішого місця і поза сферою масового безпосереднього ворожого тиску, випадає бути обережними в засуджуванні утискуваних замяків. Без сумніву, потрібно скріпляти віру народу у власні сили, вказувати на відважніші перспективи, на потребу рішучості і

твердої постави. Але і при всіх невідрадных внутрішньоукраїнських явищах, перед об'єктивними труднощами сучасної України важко погодитися з протиставним розмежуванням: ми (закордонні українці) і вони (громадяни України), зокрема важко прийняти аргументи Р. Рахманного і такі мірила поділу: «Ми — прагнемо до суверенності українського народу на Україні, ми хочемо бачити українську державу як повноцінного шанованого члена в колі інших повноцінних держав світу. Вони — за ціну плекання мови, фольклору і літератури провінціального характеру насправді зрікаються найосновніших прав народу, що ними користуються сьогодні вже навіть негри».

Уся незручність такого ставлення справи полягає передусім у тому, що на такі справді важкі закиди наші земляки навіть не мають змоги відкрито і щиро відповісти. Щобільше, ми можемо бути приготовані почути з їх боку публічні заяви, які далеко не будуть відповідати нашим бажанням. А втім, бувши об'єктом наших важких об-

винувачень, вони мають право запитати нас, чому ми не залишилися на батьківщині і не показали, як треба по-нашому боронити суверенність українського народу на місці.

У такому аспекті гостра критика з боку еміграції, хоч подиктована прагненням боронити суверенні права народу, криє в собі небезпеку скріплення бар'єра і охолодження бажання наших земляків зустрічатися з еміграцією. Тоді не ми, а вони могли б дійти до неправильних висновків, що «неможливий будь-який міст взаєморозуміння між нами і ними».

Та ми переконані, що мірою розвитку подій і природних процесів так на батьківщині, як і на еміграції взаєморозуміння буде зростати, а народові, скваному шаблонами «дозволеного», без упереджень чимраз зрозумілішою ставатиме відкрита мова вільної думки, а разом з тим і вільної критики, що спирається на особистій щирості і громадсько-індивідуальній відповідальності.

Дарія РЕБЕТ

Про вибори до місцевих рад в УРСР

За конституцією Української РСР (як і за конституціями всіх союзних республік) «вибори до місцевих рад» відбуваються кожних два роки у відрізненні від «виборів» до верховної ради, каденція якої триває чотири роки. 14 березня 1965 мали місце такі «вибори» в УРСР та в дев'ятох інших союзних республіках; у решті (п'ять) республік — 21 березня.

Якщо мова про Україну, то тут треба було «обрати» депутатів до 25 обласних, 365 міських, 394 районних, 83 районних у містах, 732 селищних і 8 539 сільських рад. Було створено разом 419 604 виборчі округи, в кожній з яких був висунений єдиний кандидат т. зв. «народного б'юроку комуністів і безпартійних», що повинен дістати абсолютну більшість голосів. Таким чи-

ном ішлося про 419 604 кандидати, в тому числі до обласних рад — 5 592, до міських — 43 555, до районних — 33 838, до районних у містах — 16 870, до селищних та сільських рад — 319 739 кандидатів.

В офіційному повідомленні «Про підсумки виборів» («Радянська Україна» від 20 березня), сказано, що в трьох виборчих округах до селищних рад і в шістьох до сільських дар «кандидати... не дістали абсолютної більшості голосів і не були обрані депутатами», а в одній виборчій окрузі до сільської ради «вибори визнані недійсними». В цих округах «вибори» треба було повторити. За цими офіційними даними 0,02% виборців не взяли участі у «виборах», а в різних виборчих округах між 0,15 і 0,29% виборців голосували «проти». Треба було

завдати собі труду, щоб перевірити ці офіційні дані, і при цьому виявилось, що всіх, хто голосував «проти», було 159 806 осіб, тобто 0,53%. Різниця у відсотках не значна, але вона доводить, що в статистичному бюрі президії ВР УРСР обраховувати відсотки таки не вмюють.

Але не про це йдеться, бо вибори в тоталістській системі серйозно трактувати не можна. Тому нецікавими є числові та відсоткові наслідки таких виборів. Цікавішим стає питання про кількість партійців і безпартійних серед депутатів. З офіційного «Повідомлення про підсумки виборів» по всьому СРСР («Радянська Україна» від 28 березня) довідуємося, що серед «місцевих депутатів» в УРСР є 46,3% членів КПУ і 53,7% безпартійних. Якщо зважити, що серед 30-мільйонної маси управнених до голосування громадян є тільки 5% партійців (ко-ло 1,5 млн осіб), то яким стає характер будь-яких «виборів» у системі монопартійного комуністичного тоталізму. Власне тому окреслення «вибори» належить брати в лапки.

«Радянська Україна» від 25 березня повідомила, що в 23 областях УРСР (крім Рівенської та Кіровоградської) обласні ради «обрали» свої виконавчі комітети (облвиконкоми), при чому газета подала список новообраних голів цих облви-

конкомів. І що ми бачимо? Серед цих голів є: 5 членів ЦК КПУ (в тому числі 3 колишні секретарі обкомів партії), 9 кандидатів у члени ЦК, 3 члени ревізійної комісії ЦК, 3 колишні секретарі обкомів (які не є ні членами, ні кандидатами ЦК) і 3 партійці високого стажу. А згідно з відсотковим стосунком безпартійних депутатів серед голів облвиконкомів повинно б бути принаймні 12 осіб (52%), які до комуністичної партії не належать.

Серед місцевих депутатів є 41,5% жінок. У відповідності з цим серед голів облвиконкомів повинно б бути 9 жінок; а немає жадної.

Офіційно кажеться, що серед депутатів є 20,4% робітників і 46,2% колгоспників. Нас цікавить зокрема остання цифра. До селищних та сільських рад «обрано», як уже згадано вище, 319 739 депутатів, тобто 76,1% всіх місцевих депутатів. Чому ж тоді серед них усіх є тільки 46,2% колгоспників? Останніх же «обирали» також до обласних і районних рад!

Вже сама офіційна режимова статистика найпромовистіше розшифровує «нарний» характер виборчого блоку і «найдемократичнішу» систему виборів. Ніби не вистачало б прикметника «демократичний», якби радянські «вибори» були справжніми виборами.

В. П. С.

Від видавництва

У листах до видавництва деякі наші передплатники з США та Канади висловили нарікання, що в цьому році вони отримали журнал «Сучасність» з великим запізненням. Бували також випадки, що майже одночасно вони дістали числа 2 і 3, а деколи число 3 надійшло до адресата раніше, ніж число 2.

Причиною цього хаосу був, мабуть, страйк американських портових робітників.

За такий стан просимо вибачення у наших шановних передплатників.

У цьому році видавництво вислало перші 4 ч. журналу за такими датами: ч. 1 — 27 січня, ч. 2 — 23 лютого, ч. 3 — 12 березня, ч. 4 — 2 квітня. Ці дати може перевірити кожний передплатник на конвертах, де є відповідні денні печатки мюнхенської пошти.

В-во «Сучасність»

До статті І. Костецького «Мій третій Рим»

У статті «Мій третій Рим» («Сучасність», ч. 11, 1964) Ігор Костецький висловив низку критичних зауважень про пересилання української секції при радіостанції Ватикану. Керівник українських пересилань цієї радіостанції о. Родіон Головацький, вважаючи закиди І. Костецького безпідставними, попросив нас передрукувати два тексти пересилань — «Душа людини» (15. XI. 1963) і «Журба товариша Ілічова» (8. III. 1964), щоб «читачі мали змогу самі розсудити», чи критика була слухна. Щоправда, зауваження І. Костецького не обмежуються тільки цими двома пересиланнями, але ми вдоволяємо бажання шановного о. Р. Головацького, передруковуючи один з названих текстів. Мову оригіналу збережено.

Редакція

Душа людини

Що це є душа? Чи вона й справді існує? Коли існує, то яким чином вона існує і як діє? — ось питання, що споконвічно зацікавлюють людей і домагаються докладної відповіді.

Невіруючі, матеріалісти — цілковито заперечують існування душі. Для них людина — це «частина природи, що в усьому схожа з тваринами, але має складнішу організацію»; «людське тіло — машина, яка сама себе заводить» (Ляметрі). Тим то й душа в їхньому понятті не є ніщо інше, як «принцип здатності відчувати, мислити, страждати» (Гельвецій). «Коли припиняється діяльність тіла — припиняється психічне життя. Тому — робить висновок В. К. Танчер у своїх «Основах атеїзму» — будьяка балачка про потойбічне життя душ позбавлена всякої підстави» (ст. 27).

Однак ми, віруючі, приймаємо і знаємо, що душа існує, що саме завдяки душі людина є людиною: має змогу проявляти й розгортати свою подивугідну діяльність за життя, а після смерті тіла далі живе й діє, але в цілковито нових і різних умовах безтілесного життя.

Наше ствердження ми спираємо, перш усього, на Божому об'явленні, яке устами священнописця повчає, що людина створена на «божий образ і подобу» тож завдяки цьому має вона душу і є володарем і паном землі (Бт. 2,26-27). Авторитет Божий нам вистачає, бо — скажімо за великим апостолом Павлом — «хіба ж їхня невірність знищить вірність Божу? Ясно, що ні! Треба визнати радше, що Бог правдомовний, а кожен чоловік — брехливий» Рм 3,3-4). Все ж таки, зваживши, що й згаданий Апостол домагається, щоб наша віра «була розумною», то й ми наведемо низку розумових доказів, щоб довести існування і безсмертність душі.

1. Існування душі

Перш усього ми звернемо питання до звичайної людини, що кермується простим розумом і здоровим глуздом, що не має нічого спільного з високою філософією. Запитаємося її: Хіба це можливе, щоб немала душі та істота, яка зветься людиною, що з піднесеною головою, ясним чолом, маєстатично, наче володар, проходжується по землі, та істота, якій

з острахом підкоряються усі тварини, навіть такі могутні, як прадавні мамути? Хіба це можливо, щоб не мала душі та істота, що думкою своєю звертається у далекі-далекі сторіччя минулого, що тією ж думкою випереджає сторіччя ген у мрячце прийде, що проникає найзакритіші таємниці природи?

Візьміть самі лиш думки, думки пересічної людини: тисячі томів ледве чи помістили б їх, коли б їх усіх списати. Хіба ж це не завдяки душі одну нерозривну цілість утворюють різні члени людського тіла, а мільярди клітин створюють суцільний організм? Що саме дає людині силу добиратися до вершин гір або гребтися у нетрях їхніх, повертати русла рік або прокладати через них мости; будувати могутні кораблі, перепливати безкраї Океани або пробиратися до висот стратосфери? Чого там шукає людина? Що її так поштовхає, так дуже понаглює до неймовірних зусиль? Чи можливо, щоб не мала душі ота людина, що всьому дає душу?

Авжеж правда, саме завдяки душі людина пізнає і дає назви: зорям, шпильям гір, річкам, морям, рослинам, тваринам та всякій речі. Душа живе й дає життя. Свої думки і свої діла передає подібним собі та їх єднає: створює домашнє вогнище, родину, рід, плем'я; перетворює його у націю, у всебічно зорганізовану державу з усім незвичайно складним адміністративним апаратом. Слідкуй уважно за ходом історії, придивляйся і побачиш: це душа перетворює варварські племена в цивілізовані народи, вона то пов'язала людей вузлами релігії, мови, звичаїв; до безупинного прогресу поштовхає вона все новими й новими винаходами, здобутками в ділянці агрікультури, індустрії й торгівлі, могутніми досягненнями науки та чаром мистецтва.

А втім, уявіть собі якось Аристотеля, Мікельанджельо або Шевченка без душі саме в хвилині їхньої безсмертної творчости. Це напевно вам не вдасться! Зверніть очі

в інший бік: погляньте на немовля в колісці, обгорнуте в біленькі пеленки. Знову попробуйте сказати, що це тварина без душі, і цим разом воно вам не вдасться. Ви цілком слушно зауважите, що це було б проти здорового глузду. Ба більше! В цій хвилині таке слово виглядало б вам блюзнірством. — Не можливо, наприклад, дивитися на розбавлену громаду дітей у розгарі гри і не вірити, що ці маленькі істоти мають душу. Не можливо не вірити в існування душі, коли дивимося на мистця, коли він з одушевлєнням виконує свою працю, на людину під час молитви, на маму, що в обняттях тримає своє малятко і з несказанною любов'ю вдивляється у нього.

Душа невидима, однак дає незліченні свідчення про себе: очам, духові й розумові, і саме в нього треба нам домагатися доказів на її існування. Ось низка доказів чисто розумового порядку:

а) Усякий вислід домагається причини, всяка дія — того, що діє, усяке явище — початку свого виникнення. Існують психічні явища і годі їх заперечити. Не можна, наприклад, заперечити функції змислив, образів, що їх створює уява, праці розуму, зусиль волі, почуттів серця. Ніхто, навіть і найзапекліші матеріялісти не можуть оспорювати цієї дійсности. Бо внутрішні явища є не лише дійсністю, вони є найглибшою, найціннішою, найбільш життєвою людською дійсністю. Це справжнє наше багатство, притаманна риса нашої вищости понад інші створіння. Якже кожна дія домагається діючого, тобто того, що її довершує, а кожне дійсне явище домагається дійсної причини, яка приводить його до існування, то і явища психічні — відчуття, уяви, думки, зусилля волі, почуття серця — будуть домагатися відповідної собі причини. Яка вона? Хто є тим діючим, від якого походять оті явища? — це душа. І це підтверджує наша свідомість, як це гарно висловлює св. Тома: «Настільки дана

нам певність, що маємо душу, наскільки є у нас свідомість, що ми відчуваємо, розуміємо й виконуємо інші їм подібні чинності» (Де верігате 10,8). А цей доказ підтверджує ще й наступний:

б) Всі ми, безперечно, відчуваємо, що є тільки один підмет, який сприймає всі враження зміслів, хоча б вони поставали в різних, найбільш віддалених частинах тіла. Той же підмет виконує також найвищі функції думання і волі. Однак тим підметом не може бути тіло, яке лише відчуває, але ані не розуміє, ані не виносить рішень волі. Не може тим підметом бути якась звичайна снага, бо він знаходиться ще глибше, наприклад, від пізнавальних і волевих снаг, тобто розуму і волі, хоч вони й найвищі з усіх, що їх людина має. Отже тим підметом мусить бути якась субстанція, чи інакшими словами, субстанціальний принцип, значить,

те перше, що є основою діяння. те перше, від якого походить і залежить все те, що діється в людині. Такий субстанціальний принцип, завжди тотожний з самим собою, ми називаємо душею.

в) Згідно з дослідями науки є певне, що наше тіло найдалі до сімох років так цілковито відновляється, що не залишається у ньому ні одна стара молекула: на місце старих приходять нові. Не зважаючи на таку глибоку матеріальну переміну, ми відчуваємо, що є завжди ті самі, як були перед двадцять, тридцять чи сорок літами. Отже є в нас якийсь субстанціальний принцип, що не змінюється. Ним не може бути тіло, яке весь час міняється. Отже є душа, без якої ми в наслідок тих перемін розпливлися б як вода в річці або дим у повітрі. Отже існує душа.

Про інші докази сказано в найближчу п'ятницю.

З М І С Т

Артуро Форнаро. Поезії	3
Марта Калитовська. Місто без птахів	9
Улас Самчук. На білому коні	16
Володимир Попович. Майстер емалю — Марія Дольницька	49
Станіслав Є. Лец. Нові незачісані думки	66
Іван Майстренко. Спогади про В. Сосюру	69
Мирослав Прокоп. «Десателітизація» сателітів і посилений процес «злиття націй» в СРСР	75
Роман Олійник. Українське питання на Кримській конференції 1945	91
Критика і бібліографія. Книга, про яку треба писати більше, ніж про інші (В. Маркусь) — Однотомник В. Гренджі-Донського (А. Г. Г.)	113
Нотатки. Чи можуть розкрити душу? (Дарія Ребет) — Про вибори до місцевих рад в УРСР (В. П. С.) — До статті І. Костецького «Мій третій Рим»	120

Адреси наших представників

Австралія: «Library & Book Supply»
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.
Australien

Аргентина: Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

L I N D E X

пропонує:

Висилку дарункових пакунків з
наперед оплаченим митом до СРСР
(з Вашим власним товаром або з
товарами нашого великого складу)
— при відомих вигідних цінах.
Харчові пакунки «НАБОР» з пер-
шоклясними радянськими товара-
ми, — уже з суми 80,— нім. марок
почавши.

Радянські промислові вироби (ав-
томашини, мотоцикли, холодильни-
ки, фотографічні апарати тощо —
на підставі нашого каталогу за
1964-65 рік; доставка якнайшвидша
через «Телекс».

Нове: «ПУТЬОВКА»! Ви можете
тепер оплатити (подарувати) своїм
рідним в СРСР відпускову подо-
рож або перебування в курорті!
Крім цього, ми організуємо здеше-
влені подорожі до Радянського
Союзу.

Запитайте, будь-ласка, в нас, а ми
радо дамо Вам відповідь, яка Вас
ні до чого не зобов'язує.

L I N D E X Versand — Reisen
8 München 27, Rauchstraße 5
Tel.: 48 16 27, 48 13 75
Fernschreiber: 05-23173

Появилось 4 число

D I G E S T

OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за квітень 1965

Держава і право — Економіка —
Промисловість — Сільське госпо-
дарство — Наука — Література —
Школи — Медицина і охорона здо-
ров'я — Молодь — Мистецтво —
Мова — Преса і публікації — Ко-
роткі вістки.

Ціна: одно число 1.50 дол., річна
передплата — 15 дол., передплата
на два роки 25 дол., три роки —
30 дол.

АДРЕСА: «PROLOG» Inc.

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

